

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ
ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ

ΑΘΗΝΑ ΠΟΡΕΙΑ

1988

ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ
ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ

ΟΙ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ
ΚΑΙ Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ ΠΟΡΕΙΑ

1988

Τὸ μελέτημα αὐτὸ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν συλλογικὸ τόμο: *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1980, σ. 580-626 (=π. Ὁ Ἑραριστής, τ. ΙΑ'). Ἐντάσσεται τῶρα στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων ΠΟΡΕΙΑ, ὕστερα ἀπὸ φιλικὴ ζήτηση τῆς Πόπης καὶ τοῦ Νίκου Κουτσιαύτη πού εἶχαν καὶ τὴν φροντίδα τῆς ἐκδοσης. Στὴ νέα του μορφή τὸ μελέτημα ἔχει ἐμπλουτισθεῖ μὲ στοιχεῖα πού προέκυψαν ἀπὸ συμπληρωματικὲς ἔρευνες καὶ ἄλλα πού ἤρθαν στὴν ἐπιφάνεια στὰ χρόνια πού μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν πρώτη του δημοσίευση.

ἐξώφυλλο: Φίλιππος Βλάχος

● ἐκδόσεις «Πορεία»

Μαυρομιχάλη 57, Ἀθήνα 10680 τηλ. 3631622

Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερμηνεύοντος δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαὴλ Σούτζου ἐν Μολδαυίᾳ, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχίᾳ, ὁ Σιναΐτης Ἰλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδασταὶ καὶ ἠπείλησε νὰ φέρῃ τὸν Κοραῆν σιδηροδέσιμον.

Τὸ σατιρικό αὐτὸ κείμενο τοῦ 1820, ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Νικόλαου Σάββα Πίγκολου, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὶς ἐπόμενες σελίδες, ἀποδίδει καλὰ, μὲ τὸν τρόπο του, τὶς ἐκρηκτικὲς ἐντάσεις καὶ τὶς ρήξεις ποὺ γνώρισε ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ κοινωρία στὰ τρία χρόνια ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ καλὸ δείκτη γιὰ τὴ βιαιότητα μὲ τὴν ὁποία ἐκτυλίχθηκε ἀλλὰ καὶ βιώθηκε, ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους, ἡ σημαντικότερη ἰδεολογικὴ κρίση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν αἰῶνα τῶν Φώτων, ὅταν, στὰ χρόνια 1819-1821, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, μέσα σὲ μιὰ πολλαπλὰ δυσμενῆ συγκυρία, ἔδινε καὶ ἔχανε, χωρὶς νὰ ὑποστέλλει τὶς σημαῖες του, τὴ μεγάλη μάχη ποὺ τοῦ εἶχαν ἐπιβάλλει οἱ συνασπισμένοι, αὐτὴ τὴ φορά, ἀντίπαλοί του.

Πραγματικά, ἡ ἀνατροπὴ τῆς πνευματικῆς συγκυρίας ποὺ παρατηρεῖται στὰ τέλη τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐκφράζεται καὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ βίαιη τροπὴ ποὺ προσέλαβαν οἱ ἰδεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ἡ προϊούσα σκλήρυνση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας εὐνοεῖται, τὴν ἐποχὴ αὐτή, καὶ ἀπὸ τὸ

κλίμα που είχε διαμορφώσει η Ίερη Συμμαχία για τη σύγκλιση των δυνάμεων που καταπολεμοῦν τις μεταρρυθμιστικές και τις επαναστατικές κινήσεις, και από την οικονομική αποδυνάμωση των εμπόρων, της κοινωνικής ομάδας που αποτελούσε το κύριο στήριγμα για τὰ ἐγχειρήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἐκκλησία ἔχει, ἔτσι, τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ συνολικὰ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ, που τείνει στὴν ἐξουδετέρωση τῶν κέντρων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸν ἔλεγχο τῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων που ἀναπτύσσουν οἱ φορεῖς τῶν νέων ἰδεῶν. Στὶς περιοχὲς τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς ἡ πολιτικὴ αὐτὴ στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία ἀφοῦ, μέσα σὲ δύο χρόνια, τὰ κύρια κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ἐξουδετερωθεῖ ἢ εἶχαν ἀτονήσει.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐγγραφοῦν καὶ οἱ ἀφορισμοὶ τοὺς ὁποίους φαίνεται νὰ ἐξαπέλυσε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης, μὲ στόχο ἐπάνυμους Ἕλληνες διανοούμενους που ζοῦσαν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τὰ σχετικὰ περιστατικὰ ἔχουν μείνει ἀδιευκρίνιστα, καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων καὶ γιατί ἡ μόνη γνωστὴ, ὡς σήμερα, πληροφορία γιὰ τὸ θέμα αὐτό, εἶταν διατυπωμένη μὲ τρόπο που δὲν ἐπέτρεπε τὴν αὐτόματη ἐνταξὴ τῆς στὸ πεδίο ὅπου ἐκτυλίσσονταν οἱ ἐνδοελληνικὲς ἰδεολογικὲς συγκρούσεις. Τὴν πληροφορία γιὰ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς τῆς Ἐκκλησίας παρέχει ὁ Ἰωάννης Φιλῆμων, ἄνθρωπος καλὰ πληροφορημένος, συνήθως, γιὰ τὰ πράγματα τῆς προεπαναστατικῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὁ ὁποῖος, ἐπιπλέον, ἐργαζόταν, ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο¹, κέντρο, χάρη στὸν

1. π. Πανδώρα, τ. ΙΘ', 1867, σ. 213 (πβ. Ι. Κ. Μαζαράκης Αἰνιάν, *Τὰ Ἑλληνικὰ Τυπογραφεῖα τοῦ Ἀγῶνος 1821-1827*, Ἀθήνα 1970, σ. 16-17)· Δ. Εἰρηνίδης, *Ὁμιλία περὶ τοῦ ἐφευρέτου τῆς τυπογραφικῆς τέχνης Ι. Γουτεμβέργιου*, Ἀθήνα 1876, σ. 22.

προϊστάμενό του 'Ιλαρίωνα τὸν σιναΐτη, τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους².

Γράφει ὁ 'Ιωάννης Φιλήμων: « Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἀνησυχεῖ καὶ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, καὶ ἐγκυκλιούς παρὰ τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προεκάλεσε, δι' ὧν ἀφωρίζωντο οἱ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐκδίδοντες φιλελεύθερα συγγράμματα Ἕλληνες, ἐν οἷς ἄνωμάζοντο ρητῶς ἄλλοι τε καὶ ὁ ἐν Παρισίοις Πίκκολος³. Οἱ ἀνησυχίες τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ὅπως τις διαγράφει ὁ Φιλήμων, προέρχονται ἀπὸ λόγους πολὺ γενικούς ἢ πολὺ συγκεκριμένους, πού ἀνάγονται ὁμοίως, ὅλοι, στὴ σφαῖρα τῶν γενικῶν αἰτίων καὶ ἀφορμῶν πού προκάλεσαν τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821: γενικὴ κρίση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀνταρσία τοῦ Ἄλη πασᾶ καὶ γεγονότα τοῦ Σουλίου, διχόνοια τῶν ἀρχηγῶν τοῦ Σουλτανικοῦ στρατοῦ, οἱ «μεγάλαις ταραχῆς» τῆς Ἰταλίας τὸ 1820.

Ἄλλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγοῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὸ γενικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, δὲν φτάνουν, ὁμοίως, μόνον τους, γιὰ νὰ τοποθετήσουν τίς ἀναφερόμενες ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας στὸ συγκεκριμένο, πραγματικὸ τους, πλαίσιο. Ἀμαλγάματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους βοήθησαν πολὺ, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τὸν ἰδεολογικὸ ἀποχρωματισμὸ τῆς ἱστορίας μας καὶ στήριξαν, ἀποτελεσματικά, τοὺς «τελεσφόρους συγκερασμούς», μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπίσημη ἑλληνικὴ ἰδεολογία ἀπόκτησε τὴ φυσιογνωμία της. Οἱ πραγματικότητες, ὅπως συμβαίνει συχνὰ σ' αὐτές

2. Ὁ 'Ιλαρίων, «διημέρευε» στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο· βλ. Β. Β. Σφυρόρα, *Ἰλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρῆς (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ἁγίων Γραφῶν*, Ἀθήνα 1970 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τ. Κ', 1969-1970], σ. 269.

3. Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, τ. Α', Ἀθήνα 1859, σ. 97.

τις περιπτώσεις, εΐταν κάπως διαφορετικές.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα κείμενα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ, χωρὶς νὰ λύνει ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ μαρτυρία τοῦ Φιλήμονα, ἐπιτρέπει, πάντως, νὰ ἀποκατασταθοῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὰ πραγματικά περιστατικά γιὰ τὴν ἀποδοκιμασία ἔργου τοῦ Νικόλαου Πίγκολου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης: ἐπιτρέπει, κυρίως, νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα καὶ ἡ ὀξύτητα τῶν ἀντιπαραθέσεων ποὺ κατὰστησαν δυνατὲς ἐνέργειες σὰν αὐτὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ αὐτόπτης Φιλήμων. Πρόκειται γιὰ μιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου, ἡ ὁποία, μαζὶ μὲ ἄλλα συναφῆ κείμενα, σώζεται στὰ χαρτιά τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Ἀπὸ ἐκεῖ μαθαίνουμε ὅτι τὶς ἀντιδράσεις τὶς εἶχε προκαλέσει ἓνα ποίημα, ἡ ἔμμετρη ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου στὸν Γεώργιο Γλαράκη. Γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Πίγκολου μπορούμε νὰ σημειώσουμε, ἀπὸ τώρα, ὅτι κάποιες σελίδες του μοιάζουν νὰ συγκροτοῦν μιὰν αὐτόνομη, ὀξύτατη, ἀντικληρικὴ σάτιρα, τὴν ὁποία, ἐνδεχομένως, ὁ συγγραφέας τῆς προόριζε γιὰ τὴ δημοσιότητα. Ἀκριβῶς στὰ χρόνια ἐκεῖνα, καὶ ὅσο ἐντείνεται ἡ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν φορέων τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα πολλαπλασιάζονται. Κανένα ὁμως ἀπὸ αὐτά, μὲ ἐξαιρέση, ἴσως, τὰ ἀνώνυμα προλεγόμενα τοῦ Κοραῆ στὴν *Συμβουλὴ τριῶν Ἐπισκόπων*, δὲν μπορεῖ νὰ συναγωνιστεῖ τὴν ποιότητα καὶ τὴ βιαιότητα ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίγκολου.

Ἀντικείμενο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπικρίσεων ὑπῆρξε, λοιπόν, τὸ ὀλιγοσέλιδο ποίημα ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο: «Ν. Σ. Πίγκολος Πρὸς τὸν ἱατρὸν Γ. Γλαράκην, ἐπιστρέφοντα εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ Χίον. Ἐν Παρισίοις, Ζ' Ἀπριλίου, ΑΩΚ'». Τὸ ποίημα δημοσιεύτηκε στὸ ἑλληνικὸ περιοδικὸ τῆς Βιέννης *Ἑρμῆς* ὁ

Λόγιος, τὸν Ἰούλιο 1820⁴ καὶ ἀποτελεῖ τυπικὸ δεῖγμα, ἀλλὰ καὶ καλὴ ἐκδοχή, τῆς μέτριας ποιητικῆς παραγωγῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἄφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ἔργου στάθηκε ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ τὸ Παρίσι τοῦ χιώτη Γεώργιου Γλαράκη: ὕστερα ἀπὸ καλὲς σπουδὲς στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὁ Γλαράκης ἐπιστρέφει νὰ διδάξει στὸ Γυμνάσιο τῆς πατρίδας του⁵. Ὁ Πίκκολος προπέμπει τὸν φίλο του μὲ στίχους ὄπου, μαζὶ μὲ κάποιους πιὸ προσωπικούς τόνους, ἐκφράζονται τὰ τυπικὰ θέματα καὶ οἱ κοινοὶ τόποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὸν τρόπο, πάντα, τῆς λογοτεχνίας τοῦ Διαφωτισμοῦ: διδασκισμὸς καὶ ρητορεία. Πλαισιωμένα μὲ ἀρχαία μοτίβα καὶ μυθολογικὲς παραστάσεις, καὶ μιὰ ἐπίδειξη ἀρχαιογνωσίας ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐντυπωσίζε τοὺς σπουδαίους τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁποῦτε, ὁμως, ἀποδυνάμωνε τὴν ποιότητα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἔχουμε ἔτσι: ἐπιστροφή τῶν Μουσῶν· προγόνους ν' ἀναγαλλιᾶζουσι τοὺς τάφους τοὺς γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ νέου λογίου, ποὺ ἔρχεται νὰ διδάξει τοὺς συμπατριῶτες τοῦ «Ἑλλήνων», ἀρχαίων φυσικά, «τὰ μαθήματα μὲ νεωτέρας γνώσεις» σεβασμὸ γιὰ τὴ δυτικὴ παιδεία· καταδίκη τῆς δεισιδαιμονίας, τῆς ἀμάθειας, καὶ τὰ λοιπά. Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν σὲ ἀλληγορικὲς διατυπώσεις γιὰ τὸ νόημα

4. π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, ἀρ. 14 (Βιέννη, 15 Ἰουλίου 1820), σ. 417-420.

5. Ὁ Αρ. Ε. Vakilopoulos, «Le philhellène français A. P. F. Guerrier de Dumast et ses relations avec N. Piccolos» (στὸν τόμο: *Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} ἕως τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 27), σημειώνει ὅτι ὁ Γεώργιος Γλαράκης δὲν πῆγε στὴ Χίο ἀλλὰ συνέχισε τίς σπουδὲς του στὴ Γερμανία. Στὴν πραγματικότητα ὁ Γ. Γλαράκης ἔφτασε στὴ Χίο τὸν Αὐγούστου 1820 καὶ δίδαξε στὸ ἐκεῖ Γυμνάσιο, ὅπου συνάντησε καὶ κάποιες ἀντιδράσεις· βλ. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἔκδοση ΟΜΕΔ, τ. Δ', 1982, σ. 252. Στὴ Γερμανία συνέχιζε τίς σπουδὲς του, ὡς τὴν ἐπανάσταση, ὁ Ἀλέξανδρος Γλαράκης, ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου.

πού έχουν οι φροντίδες για τὴν παιδεία καὶ γιὰ τὶς ἐθνικὲς σκοπιμότητες πού ὑπηρετοῦν.

Ἡ ἀλληγορία μπορεῖ νὰ εἶναι, σὲ ὄλο τὸ ποίημα, διάφανη ὁ ποιητῆς, πάντως, φροντίζει νὰ διατυπώσει τὶς ἰδέες του μὲ τρόπο πολὺ προσεκτικὸ καὶ συγκαλυμμένο. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι, συνήθως, στὰ ἐπώνυμα ἔργα τους, ἀρκετὰ προσεκτικοὶ ὅταν ἀναφέρονται στὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ: ὁ φόβος τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, δὲν μοιάζει νὰ νοιάζονται γι' αὐτὰ τὰ θέματα καί, κυρίως, ὁ φόβος τῆς κατάδοσης στοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς ἀντιφιλοσόφους, ὑπάρχει διάχυτος, μόνιμα καὶ παντοῦ. Διαμορφώνεται, ἔτσι, στὴ φιλολογία τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἕνας λόγος γεμάτος παραβολές καὶ δίσημα ἢ πολὺσημα παραθέματα, πού ἐπιτρέπουν νὰ διοχετευθοῦν, ὅσο γίνεται πιὸ ἀνώδυνα, καὶ τὰ πιὸ τολμηρὰ φιλελεύθερα κηρύγματα. Οἱ σύγχρονοι, καὶ ἐκεῖνοι πού γράφουν, καὶ ὅσοι τοὺς διαβάζουν, καταλαβαίνουν καὶ ἐννοοῦν. Ὁ κίνδυνος, σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, εἶναι, πάντα, γιὰ τοὺς μεταγενέστερους, ἐμᾶς, νὰ μὴν ἐννοήσουμε σωστὰ τὸν κώδικα τῆς ἐποχῆς, καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀναφέρονται σὲ ἄμεσες πατριωτικὲς-ἐθνικὲς ἐνέργειες, διατυπώσεις (ἢ δραστηριότητες) πού ἀφοροῦν, εἰδικά, θέματα τῆς παιδείας, ἢ, πιὸ εἰδικὰ ἀκόμη, θέματα τῆς ἐκπαίδευσης ἢ, ἀντίστροφα, νὰ ἐκλάβουμε κάποιες καθαρὰ πατριωτικὲς-ἐθνικὲς διεκδικήσεις, ὡς αἰτήματα ἐκπαιδευτικῆς ἢ πολιτισμικῆς ὑφῆς.

Τὸ ποίημα τοῦ Νικόλαου Πίκοκου δημοσιεύτηκε, ὅπως εἶδαμε, στὸν Λόγιο Ἑρμῆ. Παράλληλα, τὸ ἴδιο ποίημα κυκλοφόρησε, αὐτόνομα, καὶ σὲ δύο ἄλλες ἐκδόσεις. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ἕνα μικρὸ ἐντυπο, τεσσάρων σελίδων, χωρὶς προμετωπίδα ἢ ἐξώφυλλο, στὸ ὁποῖο δὲν ἀναγράφεται τὸ τυπο-

γραφείο ἢ ἡ πόλη ὅπου τυπώθηκε⁶. Ἡ μία ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς (τὴν ἀποκαλῶ, γιὰ εὐκολία: δεύτερη· πρώτη: ἡ ἐκδοση στὸν Λόγιο Ἑρμῆ), ἀναπαράγει πιστὰ τὸ κείμενο πὺ ἐίχε δημοσιευτεῖ στὸν Λόγιο Ἑρμῆ καὶ ἀποτελεῖ, μᾶλλον, ἀνασελιδοποιημένο ἀνάτυπο⁷. Ἡ ἄλλη τυπώθηκε σὲ 100 ἀντίτυπα⁸, ἴσως στὸ Παρίσι, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα⁹. Ἡ ἐκδοση αὐτῆ, τὴν ὁποία θὰ ἀποκαλέσουμε, συμβατικά, τρίτη¹⁰, διαφέρει ἀπὸ τὶς προηγούμενες.

6. Στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863* τῶν Δ. Σ. Γκίνη - Β. Γ. Μέξα, τ. Α', ἀρ. 1259 (μὲ συμπλήρωση στὸν τ. Γ', σ. 539) σημειώνεται ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο αὐτόνομες ἐκδόσεις, μὲ ἓνα μόνο ἀντίτυπο, στὴν Δημόσια Βιβλιοθήκη τῆς Κέρκυρας, τὸ ὁποῖο ἔκτοτε καταστράφηκε.

7. Ἀντίτυπο στὴν Βιβλιοθήκη Victor Cousin, Παρίσι (βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel καὶ Brunet de Presle*, Ἀθήνα 1980, σ. 61). Ὁ Πύκολος ἔχει σημειώσει, μὲ τὸ χέρι του, στὸ ἔντυπο, τὶς τρεῖς διορθώσεις πὺ ἐπέφερε στὴν «τρίτη» ἐκδοση τοῦ ποιήματός του· τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἀνῆκε στὸν Fauriel· βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Ν. Σ. Πύκολος καὶ Φοριέλ», π. *Ὁ Ἑραριστής*, τ. 16, 1980, σ. 13.

8. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 24.

9. Ἀντίτυπα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα: τμήμα χειρογράφων (Ἀρχειό Θ. Φαρμακίδη, φάκ. 36)· Bibliothèque Nationale, Παρίσι (Yb 635)· Library of University College, Λονδίνο (Ἀρχειό J. Bentham· ἀντίτυπο μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ Πύκολου: *A Monsieur Bowring de la part de l'auteur*).

10. Σύντομη, ἀνώνομη, παρουσίαση τοῦ ποιήματός τοῦ Πύκολου δημοσιεύτηκε στὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ *The Classical Journal*, τ. XXII, τχ. 43 (Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1820), σ. 260. Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ ἴδιο περιοδικὸ, θὰ δημοσιευτεῖ ἐκτενὴς παρουσίαση τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ θεατρικοῦ ἔργου «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους» (τ. XXX, τχ. 60, Δεκέμβριος 1824, σ. 412-414). Ὁ συντάκτης δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει ὅτι ὁ Πύκολος εἶταν ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου. Βλ. τώρα καὶ Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους τοῦ Ν. Σ. Πύκολου καὶ ὁ Γρ. Παλαιολόγος», π. *Μνήμων*, τ. Θ', 1984, σ. 247-254. Σημειῶνω ὅτι τακτικὸς συνεργάτης τοῦ *Classical Journal* εἶναι, ἀπὸ τὸ 1813, ὁ Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος, στὸν ὁποῖο ἴσως ὀφείλεται τὸ πρῶτο, ἀλλὰ πάντως ὄχι τὸ δεύτερο, δημοσίευμα.

Οί διαφορές ανάμεσα στις δύο μορφές του στιχουργήματος είναι σημαντικές και σέ δ,τι ἀφορᾶ τὴν ἔκτασή του (102 στίχοι στὸν Λόγιο Ἑρμῆ καὶ στή δευτέρη ἔκδοση· 86 στίχοι στὴν τρίτη) καὶ σέ δ,τι ἀφορᾶ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἐπίσημανσή τους ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε καὶ κάποιες πλευρές τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἐκδοση ἰδιωτικὴ («έτυπώθη μὲν ἀλλὰ μόνον εἰς φίλους ἐμοιράσθη», σημειώνει ὁ Πίκκολος γιὰ τὴν τρίτη ἔκδοση¹¹), ἐπιτρέπει στὸν ποιητὴ νὰ διατυπώσει πιὸ ἐλεύθερα τὸ στοχασμὸ του. Ἐκδοση προορισμένη νὰ κυκλοφορήσει καὶ ἀνάμεσα σὲ ἄλλογενεῖς, χρειάζεται νὰ προσαρμοστεῖ στοὺς κανόνες τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοὺς εἶχε διαμορφώσει, κατὰ κύριο λόγο, ὁ Κοραῆς: οἱ ἐνέργειες τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀντιφιλοσόφων μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τὸν κύριο στόχο τῶν ὁπαδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ· δὲν πρέπει, ὡστόσο, τὰ πράγματα αὐτὰ νὰ κοινολογοῦνται στοὺς ξένους, γιὰ νὰ μὴν ἀμαυρωθεῖ, ἀκόμα περισσότερο, στὰ μάτια τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ἡ εἰκόνα μᾶς Ἑλλάδας ποὺ μοχθεῖ γιὰ τὴν ἀναγέννησή της.

Ὁ Πίκκολος τὰ γνωρίζει ὅλα αὐτά, τὰ ὑπαινίσσεται καὶ τὰ ἐφαρμόζει. Καὶ στή στάση αὐτὴ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ, κυρίως, ἡ μία ἀπὸ τὶς μεγάλες διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στις ἐκδόσεις τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ ἔργου του. Ἡ δημοσίευση, στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, περιέχει μιὰ μακρὰ ἐπίθεση κατὰ τῆς Δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἀδελφῆς της, τῆς Ἀμάθειας: ἐκεῖ γίνεται λόγος γιὰ κάποια «σπέρματα Ἄδου βδελυρά», «πάμπολλα θηρία», τὰ ὁποῖα ἔχουν ὀρμήσει ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, τὴν ξεσχίζουν, «τὴν τρώγουν λυσσασμένα». Ἡ ἀναφορά, στὸν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο, στὰ γεγονότα τῆς Σμύρνης, ὅπου, καθῶς γνωρίζουμε, τὸ 1819 εἶχε ἐπιτευχθεῖ, ἀπὸ τὶς συντηρητικὲς δυ-

11. Βλ. *ἔδω*, σ. 23.

νάμεις, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία, ἡ διάλυση τοῦ κοραϊκοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, δὲν ἄφινε κανένα περιθώριο ἀμφιβολίας, στοὺς ἀναγνώστες τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν «βδελυρῶν σπερμάτων».

Γράφει ὁ Πίκκολος:

*Τὴν ἔνδοξον μητέρα σας, τοῦ Κόσμου τὴν λαμπάδα,
Βαθεῖα νύξ ἐσχότισε τὴν δυστυχῆ Ἑλλάδα.
Ἐπειτα Πύθων ἄγριος, ἡ Δεισιδαμονία,
Τῆς Ἀμαθείας ἀδελφή, καὶ πάμπολλα θηρία,
Ὅσα ποτὲ τὰ βέλη μου εἶχαν κατατοξεύσει,
Ἡ δύναμις Ἡράκλειος εἶχεν ἐξολοθρεύσει,
Σπέρματα Ἄδου βδελυρά, ὅτὸν κόλπον του κρυμμένα,
Ἔρμησαν, τὴν ἐξέχισαν, τὴν τρώγουν λυσσασμένα.
Βλέπω ἔς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ στίφος τῶν τεράτων.
Ἀκούω καὶ τοὺς σπαραγμοὺς καὶ τὰ φρυάγματά των.
Ὡ πόλις, πόλις δυστυχῆς! ὦ λύπη αἰωνία!
Τὴν ἀρετὴν ὑπέφερες νὰ σβύσῃ ἡ Κακία.
Σ' ἐτύφλωσαν, ἀλλοίμονον! καὶ πάντα τυφλωμένη...
Πλὴν εἶπε νὰ συναισθανθῆς καὶ τοῦτο νὰ μὴ γένη.
Βλέπεις, ὦ νέε! τοὺς ἐχθροὺς, χωρὶς νὰ δειλιάσῃς;
Συμμάχους πλὴν ἐτοίμασε, διὰ νὰ τοὺς δαμάσῃς.*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ δημοσιεύονται στὸν Λόγιο Ἑρμῆ¹², παραλείπονται ὅμως, ὅλοι, ἀπὸ τὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ ποιήματος. Σημείωσα, πιὸ πάνω, τοὺς λόγους στοὺς ὁποίους νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ παράλειψη. Μία, τουλάχιστον, διατύπωση, στὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, δείχνει πόσο εὐαίσθητος εἶταν καὶ ὁ ἴδιος, στὶς ἐπικρίσεις τῶν «κατηγόρων τοῦ γένους»: οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν Φώτων, γράφει, αἶναι καταισχύνη διὰ τὸ γένος» καὶ χαροποιοῦν «τοὺς Βαρθόλ-

12. 1820, σ. 419.

- „ Τὴν ἔνδοξον μητέρααας, τοῦ Κόσμου τὴν λαμπάδα,
„ Βαβυλῶν νύξ ἐσκότησε τὴν δυσυχὴ Ἑλλάδα.
„ Ἐπειτα Πυθῶν ἄγχιος, ἡ Δαισιδαίμωνιά,
„ Τῆς Ἀμαθείας ἀδελφῆ, καὶ πάνπολλα Θηρία,
„ Ὅσα ποτὲ τὰ βίβη μου εἶχαν κατατοξεύσει,
„ Ἡ δῦναμις Ἡράκλειος ἔτῃεν ἐξολοθρεύσει,
„ Σπέρματα Ἀΐδου βδελυρά, ἔς τὸν κόλπον του κρυμμένα,
„ Ἐρμησαν, τὴν ἐξέσχισαν, τὴν τραγοῦν λυσσασμένα.
„ Βλέπω ἔς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ σίφος τῶν τεράτων*
„ Ἀκούω καὶ τοὺς σπαραγμοὺς καὶ τὰ φρυγμάματά των.
„ Ὡ πόλις, πόλις δυσυχῆς! ὦ λύπη αἰωνία!
„ Τὴν Ἀρετὴν ὑπέφερες νὰ σβύσῃ ἡ Κεκία.
„ Ἐ' εὐτύφλωσαν, ἄλλοίμονον! καὶ πάντα τυρλωμένη
„ Πλὴν εἶθε νὰ συναισθανθῆς, καὶ τοῦτο νὰ μὴ γένη!
„ Βλέπεις, ὦ νῆε! τοὺς ἰχθύρους, χαρὶς νὰ δευλιάσῃς.
„ Συμμάχους πλὴν εἰσίομασε, διὰ νὰ τοὺς δαμάσῃς.
„ Θέλεις εὐρεῖ ἔς τὸ ἄροτρον Πλάτωνος κ' Εὐρύπιδας.
„ Γούτων τὰ τέκνα κάλεσε εἰς ὑψηλὰς φροντίδας.
„ Ἄς ἔχασι πρὸ ὀφθαλμῶν, ἔς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα, καὶ οὐκ ἴα καὶ ἤμ
* Ἑλλάδος τὴν ἀθανάτων τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!
„ Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦν! πύρωσε τὰς καρδίας!
„ Ἐμυρσίησε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας! ἔχλευθέρησέ!
„ Καὶ τότε μὲ τὰς ἀρετὰς τὸν Κόσμον θὰ ἐκπληξοῦν,
„ Καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὡς τοκρῆν, εὐδαίμονα θὰ δεῖξουν.
„ Γότῃ Ἡρώων αἱ ψυχαὶ ἔς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν,
10) Ὅτῃς Προκρούδας, Σκίρωνας, Χιμαίρας θ' ἀφηνείωσαν.
„ Γότῃ τῆς Δόξης ὁ ἀήρ, πέμπων χρυσᾶς ἀκτίνας,
„ Θέλει φωτίζει μὲ χαρὰν νέας λαμπρὰς Ἀθήνας.
„ Τοιαύτην ἀνταπόδοσιν, γενναίε, σ' ἀπαιτοῦμεν
„ Δι' ὅσα σ' ἐχαρίσαμεν, δι' ὅσα σ' ἀγαποῦμεν.
„ Ἴπαγε, προετοίμασε καὶ εἰς ἡμᾶς τὸν δρόμον,
„ Διόικων τὴν Ἀμαθειαν, ἰχθύραν Θεῶν καὶ Νόμων.
„ Χρόνος πολλοὺς πλανώμενοι, φεῦ! εἰς τὴν ξενιτείαν,
„ Ποθοῦντες δὲν ἐπαύσαμεν τὴν φιλὴν μας Γραικίαν.
„ Ἴκεῖ ἔθρησεν βεῦσαμεν* ἐκεῖ καὶ τὸν πανθῆρα
* Ἐπὶ τῆς ἀρχαίας βασιλείας ἴσχυον δὲ οὐδὲ μνηστῆρα
(*) Ἐπὶ τῆς ἀρχαίας βασιλείας ἴσχυον δὲ οὐδὲ μνηστῆρα

Σελίδα ἀπὸ τὴν ἀδεύτερην ἐκδοσὴν, μὲ ἰδιόχειρες προσθήκες τοῦ Πίκολου

δους, τούς Tancoigen, τούς Gail, τούς Maltebrun και άλλους όμόφρονας». Στάση τυπικά κοραϊκή, όπως θά τώ περίμενε, άλλωστε, κανείς, από τόν πιό έμπιστο, εκείνα τά χρόνια, συνεργάτη τού Κοραή στό Παρίσι¹³.

Οί άλλες διαφορές, όσες έμφανίζονται στην τρίτη έκδοση, είναι πιό χαρακτηριστικές και, ίσως, πιό σημαντικές: ή «ιδιωτική» έκδοση απαλλάσσει τόν Πύκοιο από τήν ανάγκη νά εκφράζεται μέ άλληγορίες και τού έπιτρέπει νά αποκρυπτογραφήσει, ό ίδιος, τώ λόγο του. Οί διαφορές αυτές είναι τρεις τόν αριθμό¹⁴ και στις τρεις έχουμε τούς ίδιους στίχους και τά ίδια νοήματα νά αποδίδονται μέ διαφορετικές λέξεις.

Στό ποίημα, όπως δημοσιεύτηκε στόν Λόγιο Έρμη, οι απόγονοι τών αρχαίων Έλλήνων καλοΰνται νά

13. Λίγους μόνο μήνες μετά τήν άφιξη του στό Παρίσι, ό Πύκοιος είχε κερδίσει τήν έμπιστοσύνη τού Κοραή: ό έξαιρετικά δύσπιστος χιώτης άνάθετε στόν νέο συνεργάτη του τήν αντίγραφή έργων του πού θά κυκλοφορούσαν άνω-νωμα· βλ. Α. Κοραΐς, *Άλληγογραφία*, έκδοση ΟΜΕΔ, τ. Δ', σ. 147, 153, 157 και 204. Η συνεργασία τους, πολύ στενή στό χρόνια 1819-1822, συνεχίστηκε άδιατάρακτη ώς τά στερνά τού Κοραή μετά τόν θάνατο τού τελευταίου ό Πύκοιος εξακολούθησε νά μένει πιστός στή μνήμη και στό δημοκρατικά διδάγματα τού μεγάλου του φίλου· βλ. ένδεικτικά Άλ. Σούτσος, *Η παλαιά και νέα Έλλάς*, Άθήνα 1849, σ. 14 κ.έξ. Ν. Piccolos, *Supplement à l'Anthologie grecque*, Παρίσι 1853, σ. 106. Λείπει μιá μελέτη για τίς σχέσεις τών δύο άνδρών. Τώ δημοσίευμα τού I. Duceu, «Témoignages sur les rapports entre Ad. Korais et N. S. Piccolos», π. *Άθηνα*, τ. ΟΓ'-ΟΔ', 1972/73, σ. 819-828, δέν καλύπτει τώ θέμα. Η άποψη ότι ό Πύκοιος είχε άπορρίψει τή γλώσσα τού Κοραή και συμμεριστήκε τίς συντηρητικές γλωσσικές θεωρίες τού Κοδρικá (Μ. Vittì, *Τά κατά Παύλον και Βιργινίαν και ό ένθουσιασμός τού Κάλβου*, Άθήνα 1977, σ. 59 [άνάτυπο από τόν τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αφιέρωμα στόν Κ.Θ. Δημαρά*, Άθήνα 1980 = π. *Ο Έραμιστής*, τ. ΙΑ']), δέν μοιάζει νά ανταποκρίνεται στό πράγματα.

14. Μία τέταρτη ύπάρχει στό motto πού προτάσσεται στό ποίημα: «Φωστήρα ψυχής τ' έμεναι, άλλκτήρά τε νούσων» (Λόγιος Έρμης): «Φωστήρα ψυχής τ' έμεναι, νούσων τε ρυτῆρα» (τρίτη έκδοση).

f. Monsieur J. Βουρμπι, J.-E. Γραυί-De'ici

Ν. Σ. ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΑΤΡΟΝ Γ. ΓΛΑΡΑΚΗΝ, ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

ΛΥΤΟΥ ΧΙΟΝ.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, Ζ' ΑΠΡΙΛΙΟΥ, ΩΚ'.

Quoties fugis t' emias, toties te iociter.

Ἦλεος, Γλαράκη φίλτατε, ἡ ποθουμένη ὥρα!
Εἰς τὴν πατρίδ' ἀναχωρεῖς μὲ τῶν Μουσῶν τὰ δῶρα.
Πῶς οἱ γονεῖς σου λαχταροῦν! πῶς σε ποθεῖ ἡ πόλις!
Πῶς οἱ πατέρες καὶ τροφεῖς τῆς νεολαίας ὄλης!
Ὀμηλικεῖς, συμπαίτιοι, καὶ παλαιοὶ σου φίλοι,
Κυττάζουσι πότε εἰς αὐτοὺς ἢ Δύσις θὰ σὲ στείλῃ.
Τῶν Θεοδόμπων ἡ σποδὸς μὲ τὴν τῶν Ἀριστῶνων,
Θείων Ὀμήρων λείψανα καὶ τραγικῶν Ἰώνων,
Ἐς τοὺς τάφους μ' ἀγαλλιάσιν θέλουσι ἀνασκυρτίσει,
Ὅταν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς ἠΐτιος σὲ κρατήσῃ.
Ὡ πόσον εἶσαι ζηλωτὸς! Κήποι τῶν Ἑσπερίδων,
Γῆ, θάλασσα Ἑλληνικὴ, χοροὶ τῶν Ἑλληνίδων,
Τὴν ὄψιν σου καὶ τὴν ψυχὴν θέλουσι ὑπερευφραίνει,
Ἐν ᾧ ἡμᾶς ξένος ἀήρ καὶ ξένον φῶς μαραίνει.
Ἐς τὰ δάση μῆλων τῶν χρυσῶν ὅταν περιηγησῇ,

Ἡ πρώτη σελίδα τῆς «τρίτης» ἐκδόσεως

*ἔχωσιν πρό ὀφθαλμῶν, ἕς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα
Ἑλλάδος τὴν ἀθάνατον τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!*

Στὴν τρίτη ἔκδοση ὁ λόγος εἶναι, ἄμεσα, γιὰ τὴ δουλεία τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ προτροπὴ γίνεται πιὸ πειστικὰ ἐπιτακτικὴ:

*Ἄς ἔχωσιν πρό ὀφθαλμῶν, καὶ νύκτα καὶ ἡμέρα
Τὴν πάλαι βασιλεύουσαν, δούλην δὲ νῦν μητέρα.*

Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ ὁ Πίκκολος προτρέπει τὸν Γ. Γλαράκη νὰ καλέσει τοὺς Ἕλληνες «εἰς ὑψηλὰς φροντίδας»:

*Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦ! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἐμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας!*

Στὴν τρίτη ἔκδοση, μὲ τὴν ἀλλαγὴ μιᾶς μόνο λέξης, τὸ ποίημα ἀποκτᾶ μιὰ διαφορετικὴ διάσταση:

*Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦν! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἐμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα Ἐλευθερίας!*

Ἡ τρίτη, τέλος, διαφορὰ, σημειώνεται μὲ τὴν ἀλλαγὴ ἑνὸς στίχου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει, ἐρμητικὰ στίς δύο πρῶτες ἐκδόσεις, μὲ πολὺ μεγαλύτερη διαφάνεια στὴν τρίτη, τὴν στρατηγικὴ τοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος: ὅταν οἱ Ἕλληνες, ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαίων καὶ γαλουχημένοι ἀπὸ τὸ «ἅγιον πνεῦμα» τῆς Εὐνομίας/Ἐλευθερίας θὰ ἔχουν ἐξουδετερώσει τὴ δεισιδαιμονία, τὴν ἀμάθεια καὶ τοὺς ἀνθρώπινους φορεῖς τους, τότε θὰ ἔχει φτάσει καὶ ἡ ὥρα τῆς ἀπελευθέρωσής τους:

*Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ ἕς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν,
Ἵδρας, Προκρούστας, Σκίρωνας, Χιμαίρας θ' ἀφανίσουν,*

δημοσιεύει ὁ Πίκκολος στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα στὴν τρίτη ἔκδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ μυθολογικὰ τέρατα ἐξαφανίζονται, γιὰ ν' ἀφήσουν, στὴ θέση τους, ἕνα στίχο πὺ ἀποδίδει εὐθέως τὸ ἐπαναστατικὸ μῆνυμα:

*Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ ἕς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν
Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν¹⁵.*

15. Ὅταν, ἀργότερα, ὁ Πίκκολος ξαναδημοσίεψε τὸ ποίημα στὴ συλλογὴ

Ἡ δημοσίευση τοῦ ποιήματος καί, ιδιαίτερα, οἱ φιλελεύθερες διατυπώσεις πού βρίσκονται στήν τρίτη ἔκδοσή του, προκάλεσαν τήν ἄμεση ἀντίδραση, στήν Κωνσταντινούπολη, τοῦ σιναΐτη Ἰλαρίωνα, προσώπου σημαντικοῦ, περιβλημένου, ἐκείνην ἀκριβῶς τήν ἐποχή, μέ ἐξαιρετικές ἀρμοδιότητες γιά τόν ἔλεγχο τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί γιά τήν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς τοῦ Πατριαρχείου στά θέματα τῆς παιδείας. Γιά τίς ἀντιδράσεις αὐτές μᾶς πληροφορεῖ, μέ πολλές λεπτομέρειες, τὸ γράμμα τοῦ Πίκολου πού ἀκολουθεῖ.

Τὸ γράμμα εἶναι ἀχρονολόγητο καί ἀνυπόγραφο· δὲν σημειώνεται, ἐπίσης, τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη. Ὅτι ἀποστολέας εἶναι ὁ Πίκολος συνάγεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα μέ ἄλλα γνωστὰ αὐτόγραφα τοῦ ἐπιστολογράφου. Ἡ

του Φιλομούσου *Πάρεργα* (Παρίσι 1838, σ. 297-309) προτίμησε τὸ κείμενο τῆς τρίτης ἔκδοσης ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶχε παρουσιάσει στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, παραλείποντας, μόνο, δύο στίχους («Τὸν πάντων κάλλιστον Θεὸν φωστῆρα τῆς ἡμέρας / Ἡ Μνημοσύνης τὰς ἀνὰς ἐνέα θυγατέρας;») πού ὑπῆρχαν στίς ἐκδόσεις τοῦ 1820. Κανένα σχόλιο στήν ἔκδοση τοῦ 1838 δὲν ἐρχεται νὰ ὑπενθυμίσει τὴν περιπέτεια τοῦ 1820. Στήν τρίτη ἔκδοση στηρίχθηκε καί ἡ γαλλικὴ μετάφραση τὴν ὁποία δημοσίεψε, συνοδευμένη καί ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κείμενο, ὁ Α.Ρ.Φ. Guerrier de Dumast, ὡς ἐπίμετρο στὸ ἔργο του *Chios, la Grèce et l'Europe Poème lyrique ... suivi de la traduction avec le texte en regard d'une épître grecque moderne adressée, en 1820, par N. S. Piccolos, à G. Clarakès, l'une des victimes des massacres de Chios ...*, Παρίσι 1822 (γιὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Dumast ὁ Hase δημοσίεψε ἐκτεταμένη κριτικὴ στὸ *Journal Asiatique*, τ. II, Παρίσι 1823, σ. 53-57, ὅπου συγκρίνει τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Πίκολου σὲ σχέση μετὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση· ἡ πλάστιγγα κλίνει πρὸς τὴ μεριά τοῦ γάλλου μεταφραστῆ). Ἡ γαλλικὴ μετάφραση περιλήφθηκε καί στὰ Φιλομούσου *Πάρεργα*. Τὸ ἐλληνικὸ κείμενο ἀπαντᾷ συχνά σὲ Ἀνθολογίες τοῦ 19ου αἰώνα. — Ἡ σχετικὰ πρόσφατη βουλγαρικὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος τοῦ Πίκολου ἀπὸ τὸν Μ. Stojanov (στὸν συλλογικὸ τόμο *Dr. N. S. Piccolos*, Σόφια 1968, σ. 213-216) στηρίζεται στὴ δίγλωσση ἔκδοση τοῦ Guerrier de Dumast τοῦ 1822.

ἀπουσία προσφώνησης και ὑπογραφῆς θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀντίγραφο πού εἶχε κρατήσει ὁ Πύκκολος και τὸ ὅποιο πέρασε, ἀργότερα, στὰ χέρια τοῦ φίλου του Θεόκλητου Φαρμακίδη.

Τὰ στοιχεῖα, ὅσα παρέχει τὸ γράμμα, ἀρκοῦν γιὰ μία, κατὰ προσέγγιση, χρονολόγησή του: 1820, ὅπως δὴποτε, μετὰ τὴν πρώτη Αὐγούστου, ὅποτε χρονολογεῖται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πύκκολου «πρὸς τινὰ φίλον μου Κωνσταντινουπολίτην», τῆς ὁποίας ἀποσπάσματα μεταφέρονται στὸ κείμενο πού δημοσιεύεται ἐδῶ. Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε μπροστὰ μας δύο γράμματα και μιὰ σάτιρα: ὁ Πύκκολος γράφει σὲ κάποιον γνωστό του και, ὕστερα ἀπὸ τὶς πρώτες γραμμές, ὅσες χρειάζονται γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ τὸ θέμα, ἀντιγράφει ἄλλη ἐπιστολὴ του, πρὸς Κωνσταντινουπολίτη φίλο του. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐπιστολὴ σχολιάζει τὶς πρώτες ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα γιὰ τὴν ὠδὴ στὸν Γλαράκη. Συνεχίζοντας τὸ γράμμα του πρὸς τὸν πρῶτο ἀποδέκτη, ὁ Πύκκολος παρεμβάλλει πληροφορίες πού ἀντλεῖ ἀπὸ νέο γράμμα πού ἔφτασε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ περισσότερες εἰδήσεις γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα· τὸ τελευταῖο, και ἔκτενέστερο τμῆμα τῆς ἐπιστολῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σατιρικό κείμενο τοῦ Πύκκολου, τὸ ὅποιο, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἀνετὰ θὰ μπορούσε νὰ αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα και νὰ κυκλοφορήσει μόνο του, πράγμα πού δὲν ἀποκλείεται και νὰ ἔγινε. Τὸ ὕστερόγραφο πού ἀκολουθεῖ μεταφέρει, ἀπὸ «ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν», νέες εἰδήσεις, σχετικές, αὐτὴ τὴν φορὰ, μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία πού κυκλοφοροῦν στὴν Πόλη.

Ἄλλα αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν πρὸς τὸν Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο τοῦ 1820, πού εἶναι και ὁ πιθανότερος χρόνος συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς και τῆς σάτιρας τοῦ Ν. Πύκκολου¹⁶. Δὲν διαθέτω, δυστυχῶς, στοιχεῖα πού

16. Ὁ Πύκκολος ἀναφέρεται στὴν ἐκδοση, «πρὸ ὀλίγων ἑβδομάδων», τῆς Δ' ραψωδίας τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῆ. Στὰ μέσα Ἰουλίου τὸ βιβλίον βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο και ὁ Κοραῆς περίμενε ὅτι θὰ κυκλοφορήσει «μετ' ὀλίγας ἡμέρας» (Ἐλληλογραφία, δ. π., τ. Δ', σ. 246): ἀγγελία ὅτι κυκλοφόρησε δημοσιεύτηκε στὸ π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1820, σ. 599-600. Σημειώ-

θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ταύτιση τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς δύο ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πύκολου, οὔτε τῶν προσώπων τοῦ γράφου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἴσως ἓνα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα νὰ εἶναι ὁ κωνσταντινουπολίτης Στέφανος Κανέλλος, στενὸς φίλος τοῦ Πύκολου ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Τὸ γράμμα τοῦ Ν. Πύκολου¹⁷:

Σὰς ἔγραψα τὰ παθήματα τοῦ ποιηματίου μου μετὰ τὴν προεξέτασιν τοῦ Β. πλὴν ἐκεῖνα ἦσαν παιγνίδια. Ἀκούσατε τώρα θαύματα, καὶ μεγάλα θαύματα. Ἔστειλα τινὰ ἀντίτυπα αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλους μου. Ἔτυχε νὰ τὸ ἰδῆ ὁ Ἅγιος Ἡγούμενος Ἰλαρίων καί, ἐδαιμονίσθη, καὶ ὕβρισεν ἀπειρα ὄλους τοὺς ἐν Παρισίοις σπουδάζοντας. Ἐμένα δὲ μ' ἐφοβέρισε νὰ με προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν. Ἐγέλασα διὰ τὴν μανίαν τοῦ Ἁγίου καὶ γελῶν ἔγραψα τὰ ἐξῆς πρὸς τινὰ φίλον μου Κωνσταντινουπολίτην (Αὐγούστου α').

«Μανθάνω ὅτι ἡ λέξις ἐλευθερία καὶ τὰ κατὰ βαρβάρων λαῶν τρόπαια ἐδυσσεύστησαν πολλὰ τὸν Κύριον Ἰλαρίωνα. Μετακακοφαίνεται διὰ τοῦτο μ' ὄλον ὅτι τὴν ἀλήθειαν σὰς λέγω, μήτε τὴν Πανοσιολογιότητά του, μήτε ἄλλον ὁμογενῆ ἐφανταζόμεν νὰ πειράξω με ταύτας τὰς λέξεις. Πλὴν ἀδύνατον νὰ εὐαρεστήσῃ τις εἰς ὄλους, καὶ μωρὸς εἶναι ὅστις τὸ ἐλπίζει. Καθένας εἰς τοῦτον τὸν κόσμον ἔχει τὴν δρεξίν του. Ἄλλος ἀγαπᾷ τὴν ἐλευθερίαν, ἄλλος τὴν δουλείαν. Οἱ ἐδικοί μου στίχοι δὲν ἀναγκάζουν τὸν Κύριον Ἰλαρίωνα νὰ ἀλλάξῃ δρεξιν. Διὰ τί λοιπὸν νὰ

νω, ἐπίσης, ὅτι ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ πληροφορίας γιὰ τὰ θέματα στὰ ὅποια ἀναφέρεται καὶ ὁ Πύκολος, εἶναι χρονολογημένο: 25 Αὐγούστου 1820· βλ. π. Μέλισσα, τ. Γ', 1821, σ. 274-275.

17. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, τμήμα χειρογράφων: Ἀρχεῖο Θεοκλήτου Φαρμακίδου (φάκ. 36). Στὴν ἐκδόσιν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ν. Πύκολου, καθὼς καὶ ἐκείνης τοῦ Σ. Π. ποὺ ἔπεται, ἀκολουθῶ τὴ γραφὴ καὶ τὴ στίξιν τοῦ χειρογράφου.

ὀργίζεται τόσον καὶ νὰ φοβερίζει νὰ μὲ προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν; Πῶς ἤμποροῦσα ἐγὼ, κατοικῶν εἰς τὴν ἄλλην ἄκραν τῆς Εὐρώπης, νὰ ἤξεύρω τὴν δρεξιν τοῦ Κυρίου Ἰλαρίωνος, τὸν ὁποῖον μῆτε ἐγνώρισα; καὶ ἂν τὴν ἤξευρα, ἦτον δίκαιον ν' ἀφήσω τὴν ἐδικὴν μου διὰ τὴν ἐδικὴν του. Ἄν ἡ Πανοσιολογιότης του ἔχῃ τὸ δικαίωμα νὰ φρονῇ ὅπως θέλει, διατί νὰ μὴ τὸ ἔχουν ὅλοι; ἢ πόθεν τὸ ἔλαβε μόνος διὰ μόνον τὸν ἑαυτὸν του καὶ μ' ἐξουσίαν ἀκόμη νὰ βιάζῃ τοὺς ἄλλους νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν γνώμην του; Ἄλλὰ τοιαύτην ἐξουσίαν ἢ τοιοῦτον προνόμιον, οὔτε ὁ κραταιότατος ἡμῶν Σουλτᾶνος (οὗ τὰ ἔτη εἶσαν πάμπολλα), οὔτε ἄλλος κανεὶς ἠμπορεῖ νὰ τὸν δώσῃ. Ἐπειτα, ἂν τὸν δυσαρεστῇ ὁ ἐπαινος τῆς ἐλευθερίας, ποῖος τὸν ἐμποδίζει νὰ γράψῃ λόγον αὐτῆς, καθὼς ποτε ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Ἰθανάσιος ὁ Πάριος, καὶ ἐγκώμιον τῆς δουλείας, καθὼς τῆς μωρίας ὁ Ἔρασμος; Τοῦ Θεώonos τὰ προγυμνάσματα εἶναι ἀνοικτά, οἱ κοινοὶ τόποι ἔτοιμοι, ὁ Ἐρμογένης προχειρότατος. Δὲν εἶναι τοῦτο ἀπλοῦστερον καὶ συντομώτερον παρὰ νὰ ταράττῃ τὴν ὄσιαν χολὴν του καὶ νὰ κινδυνεύῃ νὰ λιγνεύσῃ, φωνάζων καὶ κινούμενος κατὰ ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι μὴδ' ἐφαντάσθησαν νὰ τὸν βλάψουν;

»Οὔτε ὁ Κύριος Ἰλαρίων, οὔτε ἄλλος κανεὶς ἔχει δικαίωμα νὰ κρίνῃ πολιτικῶς τὸ ποιημάτιόν μου, διότι αὐτὸ δὲν εἶναι δημόσιον. Ἐτυπώθη μὲν, ἀλλ' εἰς μόνους τοὺς φίλους ἐμοιράσθη. Δημόσιον εἶναι τὸ ἐκδεδομένον εἰς τὸν Λ. Ἐρμῆν, καὶ ὅστις εὖρη εἰς τοῦτο τὴν εἰκόνα του, ἄς φωνάξῃ, ἄς φοβερῆσῃ, ἄς κατηγορήσῃ, ἄς γράψῃ, ἄς κάμῃ ὅτι θέλει.»

Ἄλλὰ δὲν εὐχαριστήθη μόνον εἰς ὕβρεις ὁ Ἰλαρίων. Ἴδου τί γράφει τις ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν πρὸς φίλον του ἐδῶ διατρίβοντα. «Ὁ Ἰλαρίων, διορισθεὶς θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, καὶ λαβὼν ὑπογραφὴν ὅτι θὰ τὸν δώσουν τὴν τυχοῦσαν ἐπαρχίαν, ἐγεινεν ἀπὸ τῶρα δεσπότης δεσποτικώτατος. Ἐδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ ποινὴν θανάτου πέντε ἐξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ

ένσπεύρου έπανάστασιν, διά νά σωφρονισθοῦν οἱ ἄλλοι. 'Ιδῶν εἰς τὸ πρὸς Γλαράκην ποιημάτιον τοῦ Πικκόλου τὴν λέξιν 'Ελευθερία, ἐμάνη καὶ εἶπεν ὅτι θέλει φέρει τὸν Κοραῆν σιδηροδέσιμον.»

Ἐφριξα, ὁμολογῶ, καὶ ἀκόμη φρίττω ἀναγινώσκων τὴν περικοπὴν ταύτην, ὄχι ἀπὸ φόβον, ἀλλ' ἀπὸ ἀπερίγραφτον ἀγανάκτησιν. Ἡκούσθη ποτὲ μεγαλητέρα κακία μὲ περισσοτέραν θρασύτητα ἐνωμένη; Νὰ φέρῃ τὸν Κοραῆν σιδηροδέσιμον!!! Καὶ τίς εἶναι ὁ προφέρων τοιαύτην ἀπειλήν; Πατριάρχης; Δραγομάνος; Βεζίρης; Ὅχι· ἀλλὰ μοιχὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἱερεὺς χρεωκόπος, μὲ παντοίας ἀνοσιουργίας μολυσμένος, καὶ κατὰ θεῖαν παραχώρησιν, γλυτωμένος ἀπὸ τὸ κάτεργον. Τοιοῦτος ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ νὰ φοβερίζῃ νὰ φέρῃ σιδηροδέσιμον τὸν Κοραῆν, καὶ νὰ σφάζῃ τοὺς λογίους!... Θεέ μου! εἰς τί καταντήσαμεν;... Καὶ εἰς ποῖον νὰ ἐλπίσῃ τις πλέον; εἰς ποῖον κοινόν; εἰς ποῖαν σύνοδον; ποῖον ἡγεμόνα; Ποῖος λόγιος θέλει ὑπομείνῃ τοιαύτην μάστιγα, χειροτέραν καὶ πυρκαϊᾶς καὶ θανατικοῦ καὶ Τούρκων; Ἄν ὁ μιαρὸς καὶ ἱερόσυλος εἶχεν ἀξίωμα Ἀρχιερέως (τὸ ὁποῖον εἶναι βέβαιον ὅτι θέλει ἀπολαύσῃ εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς κακουργίας του), ἢ Πατριάρχου (τὸ ὁποῖον, ὅσον φρικτὸν καὶ ἂν εἶναι νὰ νοήσῃ τις, δὲν εἶναι κατὰ δυστυχίαν ἀδύνατον) πάλιν βέβαια δὲν ἤμποροῦσε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν κατὰ τοῦ Κοραῆ ἀπειλήν του. διότι τὸν Κοραῆν μῆτε ὁ Σουλτάνος ἤμπορεῖ νὰ ἐγγίσῃ. Πόσῃ ὁμως ἀτιμίαν καὶ βλάβην μὲ ἄλλα μέσα ἤθελε φέρῃ εἰς τὸ γένος, καὶ τί ἤθελε κάμει τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀφήνω νὰ τὸ στοχασθῆτε.

Τὸ ποιημάτιόν μου, ὁποῖον τὸ εἶδεν αὐτός, εἶναι ἀληθῶς ἀνέκδοτον. Ἐάν, ἀντὶ ἑκατὸν ἀντιτύπων ἐμοῖραζα τόσα ἀντίγραφα εἰς τοὺς φίλους μου, τί εἶχε νὰ γαυγίσῃ; Ἐπειτα πόθεν ἡ τόση λύσσα κατὰ τῆς λέξεως 'Ελευθερία, ἐν ᾧ καὶ εἰς τὰ καπηλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλουν

Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων
Ἄνδρες φίλοι τῶν κινδύνων,
Ἡ Πατρίς σᾶς προσκαλεῖ.

.....
Σάλπιγγα ἐλευθερίας
Πανταχοῦ διαλαλεῖ
Ἑλληνες ἄγωμεν, κ.τ.λ., κ.τ.λ.

Πρὸς τούτοις, τί ἔχει νὰ κάμει ὁ Κοραῆς μὲ τὸ ποιημάτιόν μου; Εἶναι ὑπεύθυνος αὐτὸς δι' ὅσα γράφουν οἱ σπουδάζοντες εἰς Παρισίους; Ποῖος νόμος τὸ προστάζει; ποῖα δικαιοσύνη τὸ συγχωρεῖ; Δὲν εὐχαριστοῦνται οἱ ἐχθροὶ τοῦ γένους μὲ ὅσα τὸν βλασφημοῦν διὰ τὰ ἰδιά του συγγράμματα, ἀλλὰ θέλουν νὰ τὸν προσάπτουν καὶ τῶν ἄλλων τὰ ἀληθινὰ ἢ φαινόμενα πταίσματα; Ἄφ' οὗ ἐκένωσαν τὸ ποτήριον τῆς πικρίας εἰς τὸ γῆρας του, δὲν μένει ἄλλο παρά νὰ στείλουν κἀνενα πιστὸν ὄπαδὸν τοῦ Ἰλαρίωνος, διὰ νὰ τὸν κεράσῃ τὸ κώνειον, ἐπειδὴ σιδηροδέσμιοι δὲν ἔμποροῦν νὰ τὸν φέρουν, διὰ νὰ τὸν βάλουν εἰς τὸν φοῦρνον.

Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνώθημεν τόσον ὥστε οὐδὲ φανταζόμεθα καλητέραν κατάστασιν, ἀλλὰ κλίνομεν ἐκουσίως τὸν αὐχένα εἰς τὸν ζυγόν, στέργομεν τὰς ἀλύσεις, τὰς ἀδικίας, τὰς ὑβρεῖς, τὰς μαστίξεις, καὶ τρέχομεν εἰς τὸ μακελλεῖον χωρὶς κἂν νὰ στεναζώμεν. Εἶχα νὰ προσφέρω καὶ εἰς ἀλλογενεῖς τὸ ποιημάτιόν μου κ' ἐφιλοτιμήθην νὰ δείξω ὅχι ὅποια μᾶς ἀποδίδουν φρονήματα. Ἄν τοῦτο εἶναι ἀμάρτημα, ὁμολογοῦμαι διόλου ὑπεύθυνος. Πρὶν ὁμως κόψῃ τὴν κεφαλὴν μου ὁ Ἰλαρίων, ἂν ἦσαν κριταὶ καὶ μ' ἐσυγχωρεῖτο νὰ τοὺς ὁμιλήσω, ἤθελα τοὺς εἶπεῖ τὰ ἐξῆς.

« Ἐγὼ ἀποθνήσκω εὐχαριστημένος· πρὶν ὁμως ὑπάγω εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης, σᾶς ζητῶ μίαν χάριν. Δὲν εἶναι ἀμβολία ὅτι, ὡς Τ... κάμνετε καλὰ νὰ μὲ θανατώσετε. Ἄλλ' ὁ προδότης μου εἶναι ἄραγε ἀξίος νὰ ζῆ; ὅχι βέβαια. Πόθεν ἐκινή-

θη αὐτὸς νὰ μὲ προδώσῃ; Ἀπὸ ἀγάπην πρὸς ἐσᾶς; Μὴ τὸν πιστεύετε. διότι τί καλὸν τὸν ἐκάματε, ἢ τί καλὸν δύναται νὰ ἐλπίσῃ; Δὲν ἤξεύρει αὐτὸς πόσον ἐνθυμείσθε τὰς εὐεργεσίας καὶ πῶς τὰς ἀνταμοίβετε; Ἀπὸ μῖσος πρὸς ἐμέ; Οὔτε τοῦτο, διότι οὔτε τὸν ἐγνώριζα, οὔτε μ' ἐγνώριζεν. Ἀπὸ κακίαν λοιπόν, μόνον ἀπὸ κακίαν καὶ δίψαν αἵματος ἐκινήθη κατ' ἐμοῦ. Μ' ἐγκαλεῖ ὅτι δὲν σᾶς ἀγαπῶ καὶ δὲν θέλω τὸ καλὸν σας. Ἀλήθειαν λέγει, δὲν τὸ ἀρνοῦμαι. Ὅστις ἀγαπᾷ τοὺς ἀδελφούς του, μισεῖ φυσικὰ τοὺς τυράννους των. Χρέος μου ἦτον νὰ σᾶς μισῶ, κ' ἐπλήρωσα τὸ χρέος μου. Δὲν ἔπταισα μῆτε εἰς τὴν φύσιν, μῆτε εἰς τὴν θρησκείαν, μῆτε εἰς τὴν πατρίδα μου, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας καταδικάζομαι εἰς θάνατον ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς αὐτῶν, διὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς πίστιν, τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην. Ἄν ὁ προδότης μου ἦτον Τ..., δὲν εἶχα παντάπασι νὰ παραπονεθῶ. Ἄλλ' αὐτὸς ἀπὸ Γραικοὺς γεννημένος, μὲ Γραικοὺς ἀναθραμμένος καὶ Γραικικῆς θρησκείας ἱερεὺς, κατηγορεῖ Γραικὸν δι' ὅσα ἔπρεπε νὰ τὸν ἐπαινῇ καὶ τὸν παραδίδει εἰς θάνατον, ἐν ᾧ τὸ χρέος του ἀπαιτοῦσε νὰ τὸν σώσῃ κινδυνεύοντα. Τί ἠθέλητε στοχασθῆ, ὦ Τ... κριταί, ἂν τις μολλὰς ἐπρόδιδε τινὰ Τ... εἰς τοὺς Μοσκόβους; ἠθέλετε φρίξει βέβαια, ἠθέλετε τὸν ὀνομάσει κάκιστον, ἀπιστον, μιαρὸν, τέρας τῆς φύσεως. Τοιοῦτον τέρας εἶναι ὁ προδότης μου, καί, ὡς ἄνθρωποι καὶ σεῖς, χρεωστεῖτε νὰ ἐλευθερώσετε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὸ ἀτιμάζον αὐτὴν τέρας. Τί δὲν θέλει τολμήσει, ποίαν παρανομίαν, ποίαν κακουργίαν θέλει φοβηθεῖ, ὅστις ἐπρόδωκε τὸν ἀδελφόν του; Σήμερον σᾶς ὠφελεῖ, αὔριον θέλει σᾶς βλάψει, ἂν ἀπατώμενοι τὸν ἐμπιστευθῆτε. Καὶ Τ... ἂν γείνη, μὴ τὸν ἐμπιστεύετε, διότι εἶναι φανερὰ ἄθεος, καὶ θέλει παίξει τὸν Μωάμεθ, καθὼς ἔπαιξε τὸν Χριστόν. Μάρτυρας ἔχω ὅλους τοὺς Κωνσταντινουπολίτας ὅτι ἔφαγε πεντακόσια πουγγία τοῦ Σιναϊτικοῦ μετοχίου, ἠγούμενος ὡν αὐτοῦ, καὶ τὰ κατεσπάθησεν... εἰς τίνα καὶ ὅποια ἐντρέπομαι νὰ εἰπῶ.

»Βλέπετε, ὦ Κριταί, ὅτι δὲν ζητῶ ἀπολογίας διὰ ν' ἀποφύγω τὸν θάνατον. Εὐτυχίαν μου νομίζω ν' ἀποθάνω διὰ τὴν πατρίδα. Μιὰν μόνον λύπην ἔχω, καὶ μόνον μιὰν παρηγορίαν σᾶς ζητῶ. Ἡ λύπη μου εἶναι ὅτι ἀποθνήσκω προδομένος ἀπὸ Γραικόν, καὶ ἡ ψυχὴ μου θέλει παρηγορηθῆ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ἂν καθαρῖσετε τὴν γῆν ἀπὸ τοῦτον τὸν ἀλιτῆριον.»

Τοιαῦτα ἤθελα εἰπεῖ πρὸς Τ... κριτάς. Πρὸς Ἕλληνας δὲ καὶ χριστιανούς, ὄχι ἐναγόμενος, ἀλλὰ, ἐνάγων, ἤθελα προβάλλει τὰ ἑξῆς.

Α') νὰ καθαιρεθῆ ὁ Ἰλαρίων ἀπὸ τὴν Ἱερωσύνην, ὡς ἱερόσυλος κτλ. κτλ.

Β') νὰ κηρυχθῆ ἄτιμος, ὡς ὑβρίσας καὶ συκοφαντήσας ἄνδρα σεβάσμιον διὰ τὴν σοφίαν καὶ ἀρετὴν, γέροντα ἑβδομηκονταετῆ, τιμῆσαντα καὶ τιμῶντα, ὠφελήσαντα καὶ ὀφελοῦντα τὴν πατρίδα καὶ διότι ὑβρίζων καὶ συκοφαντῶν τοὺς σπουδάζοντας πρὸς ὠφέλειαν αὐτῶν νέους προπηλακίζει τοὺς προστάτας καὶ βοηθοὺς αὐτῶν ἡγεμόνας.

Γ') νὰ μὴ λέγεται Ἕλλην ἢ Γραικός, ὡς ἀνάξιος τοῦ ὀνόματος.

Δ') κἀνένας Ἕλλην νὰ μὴ τὸν χαιρετᾷ, μήτε νὰ ὀμιλῆ, μήτε νὰ τρώγῃ καὶ νὰ πίνῃ, ἐν ἐνὶ λόγῳ, νὰ μὴ συγκαινωνῆ κατ' οὐδένα τρόπον μὲ αὐτόν· ἀλλὰ καθεὶς νὰ τὸν ἀποστρέφεται ὡς ἐχθρὸν τῆς πατρίδος, ὡς προδότην καὶ ...

Ἄν εἶχαμεν νόμους καὶ κριτάς, δὲν ἤθελε μὲ εἶναι δύσκολον ν' ἀποδείξω ταῦτα τὰ κεφάλαια. καὶ ὁ κακοῦργος δὲν ἤθελεν ἐκφύγει τὰς δικαίας ποινάς, καθὼς ἄλλοτε τὸ κάτεργον. Ἄλλ' ἐπειδὴ, κρείττονι εὐδοκίᾳ (κατὰ Κοδρικᾶν), ἀπ' ὅλα ἐκεῖνα εἴμεθα στερημένοι, ἂν εἶχά τινα δύναμιν, ἤθελα τὴν μεταχειρισθεῖ δλην διὰ νὰ παύσω τὸ ἀνδράποδον ἀπὸ τὸ νὰ καταισχύνη τὸ γένος, καὶ νὰ ἐμποδίσω τὸ ἐτοιμαζόμενον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τοὺς Χριστιανούς σκάνδαλον. Ἐὰν δὲ κατὰ δυστυχίαν, ἤμην

ἐχθρὸς τοῦ κλήρου καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς παιδείας, τίποτε σφοδρότερα δὲν ἤθελα ἐπιθυμήσει καὶ ἐνεργήσει παρὰ τὸν προβιβασμὸν καὶ θρίαμβον τοῦ Ἰλαρίωνος.

Ταῦτα, πολλὰ μὲν πρὸς μῆκος ἐπιστολῆς, ὀλιγώτερα δὲ πρὸς πέλαγος τῶν σκέψεων, τὸ ὁποῖον ἀνοίγει ἢ συντόμως τοῦ Ὁμάρ Ἰλαρίωνος νομοθεσία. Ἄλλὰ καιρὸς εἶναι νὰ παύσω. ἡ ἀγανάκτησις σκοτίζει τοὺς ὀφθαλμούς μου, καὶ δὲν μὲ ἀφίνει δύναμιν νὰ γράψω περισσότερα. Ἄρκει νὰ ἀναφέρω πάλιν γυμνοὺς τοὺς λόγους τοῦ ἀνθρωποφάγου Ἰγκυσίτωρος. «Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερμηνεύοντος δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαήλ Σούτζου ἐν Μολδαυίᾳ, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχίᾳ, ὁ Σιναίτης Ἰλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδασταὶ καὶ ἠπειλήσε νὰ φέρῃ τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον».

Προσθ. Ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν, ἐπίσης ἀξιόπιστον, δηλοποιεῖ ὅτι ἀό Ἅγιος Μουλαρίων ἐνήργησε νὰ δοθῇ Πατριαρχικὴ προσταγὴ εἰς τοὺς βιβλιοπώλας νὰ μὴ πωλοῦν κἀνὲν βιβλίον, πρὶν τὸ δεῖξωσιν εἰς τὴν Πανοσιότητά του». Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἔμπορεῖ νὰ τυπωθῇ, μήτε νὰ πωληθῇ, ἂν δὲν προεξετασθῇ ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα. Ἐλπίζω ὅτι, μὲ διας τὰς ὑποσχέσεις τοῦ θεωροῦ τῆς τυπογραφίας σοφοῦ Ἰλαρίωνος, κἀνεὶς λόγιος, ἀξιὸς τούτου τοῦ ὀνόματος, δὲν θέλει στέρξει νὰ παραδώσῃ τὸ σύγγραμμά του εἰς τὰ ψαλίδια τῆς παμμιαρότητός του. Ἡ φήμη ἐκήρυξε παντοῦ τὴν πραότητα καὶ φιλάνθρωπίαν του. Ὅσον διὰ τὴν πούλησιν, οἱ μὲν ἐκδίδοντες ὀλίγον ζημιόνονται, ἂν δὲν ἀγοράζωσιν οἱ Κωνσταντινουπολιταί. Οὔτοι δέ, πειθόμενοι εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ Ἰγκυσίτωρος, δὲν κερδαίνουνσι βέβαια. Ἄλλ' εἶναι ἄρα γε τόσον τυφλοὶ καὶ εὐήθεις οἱ Βυζάντιοι, ὥστε

νά διαβουκολῶνται ἀπὸ Ἰλαρίωνας; καὶ ἐπειδὴ τὸ δεῖνα βιβλίον εἶναι ἐμποδισμένον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι δύσκολον νά τὸ φέρῃ τις ἄλλοθεν; Ὡ τῆς κακῆς μωρίας, καὶ μωρᾶς κακίας! Ἰλαρίων θέλει κατορθώσῃ ὅτι δὲν ἐδυνήθησαν μῆτε τῶν Ἰησουιτῶν αἱ πανουργίαι, μῆτε τῶν παπῶν οἱ κεραυνοί, μῆτε αἱ πολυχρόνιοι πυραὶ τῶν ἰγκυσιτόρων!!... Μόνον βέβαιον ἀποτέλεσμα τῆς μανίας του θέλει εἶναι καταισχύνῃ διὰ τὸ γένος, ἂν αὐτὸ ὑποφέρῃ τὴν τυραννίαν του. καὶ δὲν τὸν ἀπαρνηθῆ αὐτὸν καὶ τὰ ἔργα του δημοσίᾳ μὲ τὴν πρέπουσαν ἀποστροφὴν καὶ ἀγανάκτησιν. Μετ' ὀλίγον ὁ ἰγκισύτωρ θέλει εὔρει ἀφορμὴν νά ἐξασκήσῃ τὸν ζῆλον του κατὰ τῆς πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων ἐκδοθείσης Δ. ραψωδίας τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως, καὶ νά χαροποιήσῃ τοὺς Βαρθόλδους, τοὺς Tancoigen, τοὺς Gail, τοὺς Maltebrun καὶ ἄλλους ὁμόφρονας.

Ἐλησμόνησα νά σέ εἶπω ὅτι ὁ στίχος

Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν,
κατὰ τοῦ ὁποίου παρωγίσθη ἀκόμη ὁ ρυπαρίων, εἶναι εὐχὴ τῆς Ἐκκλησίας καθημερινή, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι παράδοξον νά κατακρίνῃ ὁ Τουρκόπιστος. Ποῖος ὀρθόδοξος δὲν ἤξεύρει τό, «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου, νίκας τοῖς εὐσεβέσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος, κτλ.» Ὅταν ὁ φίλος καὶ πρόμαχος τῆς βαρβαρότητος ἱεραρχήσῃ, θέλει διορίσῃ βέβαια νά ψάλλουν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, «Τύφλωσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ χαράμωσον (1) τὴν κληρονομίαν σου, νίκας κατὰ εὐσεβῶν τοῖς βαρβάρους δωρούμενος.»

(1) κατὰ τὸ εὐγενές ὕφος του.

Αὐτὸ εἶναι τὸ γράμμα τοῦ Πίχκολου. Τὸ δεύτερο ἐπιστολικὸ κείμενον ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, συναφὲς μὲ τὸ πρῶτον, προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδου. Πα-

ρουσιάζει νέα, συμπληρωματικά, στοιχεία και κρίσεις για την δραστηριότητα που αναπτύσσει ο 'Ιλαρίων στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να εφαρμοστούν τα μέτρα για την λογοκρισία των βιβλίων που είχε λάβει η πατριαρχική σύνοδος.

'Αποδέκτης είναι, αυτή τη φορά, ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, στο Παρίσι· ο αποστολέας υπογράφεται με τα αρχικά Σ. Π. και είναι, όπως δηλώνει ο ίδιος, έμπορος στο 'Ιάσι. Και το γράμμα αυτό είναι άχρονολόγητο, αλλά το περιεχόμενό του επιτρέπει να το τοποθετήσουμε στην ίδια περίπου εποχή, Σεπτέμβριο ή 'Οκτώβριο 1820, που γράφτηκε και το ύστερόγραφο της έπιστολής του Ν. Πίκολου: οι πληροφορίες που μεταδίδονται —συντομότερα στο γράμμα του Πίκολου· πιο αναλυτικά στο γράμμα του Σ. Π.— άφορούν τα ίδια περιστατικά.

'Ο τρόπος με τον όποιο είναι συνταγμένο το γράμμα του Σ. Π. δίνει την έντύπωση πώς, ίσως, ο αποστολέας του το πρόβριξε για δημοσίευση, πιθανόν στη *Μέλισσα*, το περιοδικό του Σπ. Κονδού και του Κ. Νικολόπουλου. Στην περίπτωση αυτή δεν πρέπει να αποκλειστεί το ένδεχόμενο τα αρχικά Σ.Π., ή, ακόμα, και η ένδειξη «'Ιάσιον», να αποτελούν παραπλανητικές ενδείξεις. Το γράμμα δε δημοσιεύτηκε στη *Μέλισσα*, αλλά, όποσδήποτε, στοιχεία και κρίσεις που περιέχονται σ' αυτό υπάρχουν διάσπαρτα στην μαχητική άντικληρική άρθρογραφία που καταχωρίζεται στον τελευταίο τόμο του παρισινού περιοδικού.

Το γράμμα του Σ. Π.¹⁸:

'Ιάσιον

Φίλε, Σαλαμίνιε, χαίρε.

Πολλάκις με παρεκάλεσες να σε γράφω, όσα περιεργα μανθάνω, έδω διατρίβων· άκουσον λοιπόν τί με συνέβη κατ' αυτάς. φίλος μου τις είχε με γράψει πρό καιρού από Κωνσταντινούπο-

18. 'Εθνική Βιβλιοθήκη, τμήμα χειρογράφων: 'Αρχειο Θ. Φαρμακίδη (φάκ. 36).

λιν περι τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ἐκεῖ τυπογραφείου, καὶ ὅτι
 διωρίσθη ἐπιστάτης ἄνθρωπος πολυμαθῆς, καὶ φιλολογικὸς ὁ
 κύριος Ἰλαρίων, διὰ τοῦ ὁποίου τὴν καλὴν ἐπιστάσιαν ἐλπίζη-
 ται ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἴδωμεν, ὅσα καὶ εἰς τῶν ἐλευθέρων λαῶν τὰ
 τυπογραφεῖα. ἠπατήθη, φίλε, εἰς τὸ ὄνομα Ἰλαρίων ἄλλον
 ὑπέθεσα· καὶ ἡ χαρὰ τὴν ὁποίαν ἠσθάνθη τότε, μετεβλήθη εἰς
 πολλαπλασίαν λύπην, ὅταν ἀνέγνωσα τὴν εἰς χεῖρας μου ἐλθοῦ-
 σαν προχθὲς προκήρυξιν αὐτοῦ μὲ ταύτην τὴν κομψὴν ἐπιγρα-
 φήν. «τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις ὁμογενέσιν, ὅσοι τῆς τοῦ
 γένους δόξης καὶ ὠφελείας ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. ἐν Κωνσταν-
 τिनουπόλει ἐν τῷ τοῦ γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ.» Καὶ
 πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ θρηνήσῃ πᾶσα εὐαίσθητος ψυχὴ Ἑλλη-
 νικῆ, βλέπουσα τὴν ἀθλιότητα τῶν ἐπιστατούντων εἰς πράγμα-
 τα τῶν ὁποίων ὁ διοργανισμὸς καὶ τελειοποιήσις ἀπαιτοῦν πο-
 λυμάθειαν, ἀληθῆ ζῆλον εἰς τὰ καλὰ, καὶ μεγάλην φρόνησιν; Διὰ
 νὰ συμμεθέξῃς δὲ καὶ σύ, ὡς φίλος, ἀπὸ τὴν λύπην μου, ἔκρινα
 εὐλογον νὰ σ' ἀναφέρω καὶ τινὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἠμπόρεσα νὰ
 παρατηρήσω εἰς τὴν θαυμασίαν προκήρυξιν τούτου τοῦ πολυ-
 μαθοῦς, καὶ φιλοπάτριδος ἀνδρός. Μὲ τὸ «ὁμογενεῖς» ἔννοεῖ,
 φαίνεται, ὁ σοφὸς συντάκτης ὅλους τοὺς Ἕλληνας. τὴν δὲ λέξιν
 «γένος» δὲν ἤξεύρω διατι ἐμνηροίκισε τόσον πολὺ, ὥστε νὰ τὴν
 ἐφαρμόσῃ εἰς ἐλάχιστον μέρος τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς κατοί-
 κους μόνον τοῦ Μπαλατᾶ, ὀνομάζων τὸ τοῦ Πατριαρχείου Τυ-
 πογραφεῖον τοῦ Γένους. ἀλλὰ τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν πῶς
 πρέπει νὰ τὸ ὀνομάζωμεν; Τοῦτο μένει εἰς τὸν Κ. Ι. νὰ μᾶς τὸ
 εἴπῃ. Τὸ δὲ «Ἑλληνικὸν» δὲν πρέπει νὰ σὲ ἐκπλήξῃ διότι ὁ
 πολυμαθῆς ἐπιστάτης τὸ ἔθεσεν πρὸς διάκρισιν τοῦ Ἀγγλικοῦ,
 Γερμανικοῦ, κ.τ.λ. τυπογραφείων τοῦ Γένους του. Φιλιτάτους δὲ
 ὁμογενεῖς δὲν εἶναι τόσον φανερόν ποίους ἔννοεῖ ὁ Κ. Ι. Ἴσως δὲν
 ἀμαρτάνω νὰ ὑποθέσω τοὺς Δάκας, ἢ Γόττθους, ἢ κανὲν ἄλλο
 τῶν ὑπερβορείων ἐθνῶν. Τὰ ἔργα, καὶ τὸ ἦθος του δεικνύουσιν,

ὅτι δὲν εἶναι μήτε τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς, μήτε τοῦ Φωκίανος, ἢ Ἀριστείδου ἀπόγονος. Ἐπειδὴ πῶς δύναται ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς καὶ ὁ γνήσιος Ἕλληνας νὰ καταφέρεται μὲ τόσην λύσσαν κατὰ τῶν σπουδαζόντων εἰς τὸν ἐξανθρωπισμὸν τοῦ γένους του, οἱ ὁποῖοι τοὺς διδάσκουσι τάληθῆ συμφέροντα, τὴν εἰς τοὺς δικαίους νόμους καὶ ἄρχοντας ὑπακοήν, καὶ τὸ σέβας; ὁ Μεταφραστὴς τοῦ Εὐαγγελίου ἐπιθυμεῖ, ὡς φαίνεται, νὰ εἶναι θρέμματα, καὶ ὄχι λογικὰ πρόβατα οἱ ὅπαδοι τοῦ χριστοῦ. θέλει νὰ εἶναι τυφλοί, διὰ νὰ μὴν διακρίνωσι τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὸ ψεῦδος, καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπὸ τὴν κακίαν. Ἄς φωνάζῃ ἡ ἐκκλησία, ὅσον θέλει, τὸ «Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆ Κύριος καὶ ἀπολήσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας» καὶ «Δός μοι τὴν τῶν σῶν εἰκόνων πάρεδρον σοφίαν» καὶ τόσα ἄλλα. ἄς κάμῃ ὁ Ὅμηρος τὴν Ἀθηναῖαν, ἀπαίρουσαν ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Διομήδου τὴν ἀχλύν, διὰ νὰ διακρίνη καλῶς τοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους·

Ἄχλυν δ' αὐτοὶ ἀπ' ὀφθαλμῶν ἔλον, ἢ πρὶν ἐπῆεν,
Ὅφρ' εὖ γινώσκεις ἡμῶν θεόν, ἠδὲ καὶ ἄνδρα.

Ὁ Κ. Ι. εἶναι κωφός, δὲν ἔμπορεῖ, ἢ τὸ ὅποῖον εἶναι ἀληθέστερον καὶ δὲν θέλει νὰ τ' ἀκούσῃ ἐπειδὴ δὲν τὸν συμφέρει· στοχάζεται βέβαια συμφερότερον, νὰ κόπτη ὅλας τὰς πηγὰς τῶν φώτων, καὶ νὰ ὀδηγῆ τοὺς φιλότατους τοῦ ὁμογενεῖς, καθὼς αὐτὸς ἀναισχύντως τοὺς ὀνομάζει, εἰς ἐκείνην τὴν παιδείαν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἡμπορεῖ καλῆτερα, ἐν ὅσῳ εὐρίσκεται εἰς τὸ βυζάντιον, νὰ τιμᾶται ὡς Μανδαρίνος, καὶ νὰ φιλοφρονῆται παντοιοτρόπως ἀπὸ τῶν καλῶν κυρίας του, χωρὶς νὰ ὑποπτεύηται ἀπὸ τοὺς ἔχοντας τὴν ἀχλύν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν· ὅταν δὲ ἀρπάσῃ διὰ τῆς ἀγυρτείας του τὴν παρδαλὴν, τὴν ὁποίαν τὸν ὑπεσχέθη τὸ γένος, ἀμοιβῆν τῶν λαμπρῶν ἀγώνων του, νὰ λατρευῆται, ὅχι ὡς ὁ Παῦλος, τοῦ ὁποίου τὰ ρητὰ γνωρίζει, καὶ τὴν ζωὴν; ὄχι ὡς ὁ θεολόγος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος ἔφυγεν εἰς ἔρημον, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ δυσβάστακτον φορτίον τῆς Ἱεροσολύμων, ἐν ᾧ αὐτὸς

ζητεῖ τόσους χρόνους τὴν ἀρχιερατεῖαν μὲ τόσας ραδιουργίας· ἀλλ' ὡς οἱ μεγάλοι Δεσπότες τῆς Ἀσίας, καὶ νὰ ἐντροπᾶ εἰς τὴν ἀνοησίαν τῶν ἀθλίων θερμάτων του. δὲν ἤθελεν ἴσως νομισθῆ ἄτοπον νὰ τὸν ἐρωτήσῃ τις· ποίους Κ. Ι. ὀνομάζεις ὁμογενεῖς σου φιλάτους; καὶ ἂν μᾶς εἶπῃ τοὺς Ἕλληνας, τῶν ὁποίων μεγαλῆτερος ἐχθρὸς δὲν εὐρίσκεται, νὰ κηρύξωμεν πρὸς αὐτούς, διὰ νὰ μὴν τὸν πιστεύουν ὅτι εἶναι ψεύστης, ὑποκριτῆς, ἀπαταιῶν, πανοῦργος, ἄτιμος, καὶ τὸ μέγιστον ἐμπαίκτης τῆς θρησκείας. ἡξεύρεις φίλε εἰς πόσους βαθμοὺς ἐφθασεν ἡ κακοήθειά του· ἀφ' οὗ ἐδιωρίσθη ἐπιστάτης τοῦ Τυπογραφείου τοῦ Γένους, περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἰδῆ μήπως ἦλθε κανένα βιβλίον. ὅσα δὲν συμφωνοῦσι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγυρτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ. Οὗτος εἶναι ἴσως καὶ σὺ τὸ ἔμαθες ὅστις πρὸ ὀλίγων χρόνων κατηνάλωσεν ἀσώτως τὰ πουγγεῖα τοῦ Σινᾶ ὄρους. τοὺς ἰδρώτας τῶν πτωχῶν εἰς μεγαλοπρεπῆ δῶρα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Κ. Πασᾶ, διὰ νὰ τὸν τιμῶσιν (ἴσως διότι ἐφαντάζετο νὰ γήνη Μουλᾶς τῆς Κύπρου καὶ τῶν Νησίων, τὰ ὅποια κατεζημίωσε), καὶ εἰς τρυφὴν τῶν παλλακίδων του. Πρὸς δὲ τὰς Κυρίας ἐπρόσφερε σάλια, καὶ ἄλλα πολύτιμα δῶρα διὰ νὰ τὰς ἀπολαμβάνῃ εὐκολώτερα) εἰς χαρτοπαίγνια ἐπὶ τῶν ταντουριῶν, εἰς τὸν πολυάριθμον χορὸν τῶν ὑπηρετῶν, τῶν γραμματέων, τῶν κωπηλατῶν, τῶν μαγειρῶν, τῶν βαπτιστικῶν, τῶν κουμπάρων καί, τῶν φιλάτων του. Εἰς τὰς λαμπράς του ἡμέρας ἔτυχε νὰ διατρίβω καὶ ἐγὼ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅτε καὶ ἤκουσα πολλοὺς λέγοντας. εὐγε! Κ: Ἰλαρίων, σὺ μόνος ἡξεύρεις νὰ ξεφαντώνῃς τὰς καλὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπορῶ, πῶς ἐδυσωπῆθη ὁ ἅγιος Σιναίου, ὅστις φαίνεται ἀνθρωπος μὲ νοῦν, καὶ τὸν ἀφῆσεν ἀτιμώρητον μετὰ τόσῃν ζημίαν, ὅπου ἔκαμεν εἰς τὸ Μοναστήριον! Ἰδέ, φίλε, ποῖοι ἀνθρωποὶ ἐπιστατοῦν εἰς τὰ πράγματα τοῦ ἔθνους!

και ειπέ μοι αν δεν έχω δίκαιον να θρηνώ την δυστυχίαν των 'Ελλήνων. άλλ' όταν οι τοιοῦτοι προχωρήσουν και εις αξιώματα, τί πρέπει να ἐλπίζωμεν απ' αὐτούς; τοῦτο μόνον με παρηγορεῖ, ὅτι ὅσα πράγματα κατὰ καιροῦς κατετρέχθησαν, ταῦτα ἔλαβαν και μεγάλην αὐξησιν. Και ὁ ἡμέτερος ἄρα ἐξευγενισμός, θεοῦ βοηθοῦντος, θά ἐξαπλωθῆ ἀφεύκτως κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν φιλοκάλων. Οἱ μισόκαλοι οὔτοι ἄς καταβοῦν ὅσον θέλουν. τίποτε πλέον δεν ἠμποροῦν να κάμουν, εἰμὴ να ὀπλίζουν καθ' ἑαυτῶν τὴν ἀλήθειαν. Και ἄλλα πολλὰ εἶχον να προσθέσω, ἀπὸ τὰ ὅποια ἐμποροῦσες να μάθης καλῆτερα τὴν ἀρετὴν, και παιδείαν τοῦ ἀνδρός· ἀλλὰ διὰ να μὴ γῆνη ἡ ἐπιστολὴ μου ἐνοχλητικὴ διὰ τὸ μέγεθός της, τὰ ἀφήνω εἰς ἄλλον καιρόν, ὅταν εὐκαιρῆσω ἀπὸ τὰς Ἐμπορικὰς ἀσχολίας μου. Μὴ βαρεθεῖς να με γράψης τὴν περὶ τούτων κρίσιν σου, ὑποσημειώσας μοι και περὶ τῆς μελετωμένης μεταφράσεως τοῦ Γεωγραφικοῦ λεξικοῦ, ἂν ἦδη ἄρχησεν. Ὑγίαινε.

ὁ φίλος σου
Σ. Π.

Γιὰ τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων ποὺ θέτουν τὰ δύο κείμενα ποὺ δημοσιεύονται στὶς προηγούμενες σελίδες θά γίνει λόγος στὴ συνέχεια. Ἐδῶ ἔχουν τὴ θέση τους λίγα σχόλια ποὺ ἴσως διευκολύνουν τὴν παρακολούθησιν τῶν ὄσων ἀναφέρονται στὶς δύο ἐπιστολές. Σημειῶνω, με τὴ σειρά ποὺ ἀπαντοῦν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Πίτσκολου:

Ὁ Β. ποὺ «προεξέτασε» τὸ ποίημα τοῦ Πίτσκολου, θά μποροῦσε να εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης, ὁ ὅποιος ἔμενε, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, στὸ Παρίσι, στενὰ συνδεμένος με τὸν Πίτσκολο¹⁹ και τὸν κύκλο τοῦ Κοραῆ.

19. Γιὰ τὶς σχέσεις και τὴ συνεργασία Βογορίδη-Πίτσκολου συγκεντρωμένα

Στην περίπτωση αυτή, τὰ «παθήματα τοῦ ποιηματίου» ... «ἀπό τὴν προεξέτασιν τοῦ Β.» θὰ πρέπει νὰ εἶταν φιλολογικῆς, μᾶλλον, ὕψους. — Ὁ λόγος τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου ἐναντίον τῆς ἐλευθερίας, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Πάοκολος, βρῖσκειται στὴν Χριστιανικὴ Ἀπολογία, ἔργο τοῦ Πάριου γραμμένο «Ἀξιῶσει τοῦ Παναγιωτάτου καὶ Θειοτάτου Πατριάρχου Κυρίου Γρηγορίου», τοῦ Ε', καὶ δημοσιευμένο, ἀνώνυμο, τὸ 1798, «Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ», γιὰ νὰ ἀποκρουστῆ «τὸ διπλοῦν τοῦτο κήρυγμα τῆς Ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας» ποὺ ἐπικρατοῦσε «εἰς τὴν νεωστὶ συστηθεῖσαν δημοκρατίαν τῶν Γάλλων». Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀπολογίας ἐπιγράφεται: «Περὶ ἐλευθερίας. Ἐν ᾧ ἐξετάζεται ἂν οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται, ἢ ἢμποροῦν νὰ εἶναι εἰς τὸν κόσμον ἐλεύθεροι». Ὁ Πάριος διδάσκει ὅτι «ὅλη ἡ θεία Γραφή ἢ περιέχουσα τὴν χριστιανικὴν Πίστιν, διδάσκει τοὺς Χριστιανούς, νὰ φυλάττουν μὲ ὅλην τὴν ἀληθεϊαν ὑποταγὴν καὶ σέβας εἰς τοὺς Βασιλεῖς, καὶ Ἡγεμόνας τῶν Πόλεων» (σ. 37).

— Τοῦ Θεόνος τὰ προγυμνάσματα, οἱ κοινοὶ τόποι, ὁ Ἐρμογένης, ἀποτελοῦν, γιὰ τοὺς σχολαστικoὺς λογίους, τὰ ἀπαραίτητα βοηθήματα, τοὺς τυφλοσοῦρτες θὰ λέγαμε σήμερα, μὲ ἀφρονία παραθεμάτων καὶ ρητορικῶν τρόπων, ποὺ ἐπιτρέπουν, σὲ ὄσους τὰ χρησιμοποιοῦν, νὰ ἐπιδεικνύουν ἐμβρίθεια καὶ ἀρχαιομάθεια ἀσύμμετρος πρὸς τὶς πραγματικὰς τοὺς γνώσεις.

— Εἰς τὰ καπηλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλον Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων ... Γνωρίζουμε, ἀπὸ πολλὰς μαρτυρίες, ὅτι ἐπαναστατικὰ τραγούδια, καὶ ἰδιαίτερα τραγούδια ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ρήγα, ψάλλονται σὲ δημόσιους χώρους, ἀκόμα καὶ θταν εἶναι παρόντες Τοῦρκοι, στοὺς ὁποίους ἀρέσει ἢ μουσικὴ ἀλλὰ δὲν καταλαβαίνουν τὰ λό-

στοιχεῖα βρῖσκονται σὲ διάφορες μελέτες τοῦ τόμου *Dr Nicolas S. Piccolos. Études et documents inédits publiés à l'occasion du Centenaire de sa mort (1865-1965)*, Σόφια 1968 (ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τὸ εὑρετήριο). Ἡ ρῆξι ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄντρες πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερη: 1824 ἢ 1825· πβ. Σ. Β. Κουγέας, «Ὁ Κοραῆς εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἀσωπίου», π. Ἑλληνικά, τ. 5', 1933, σ. 70-71.

για²⁰ (σὲ μιὰ περίπτωση, πάντως, στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ 1820, ἕνας Ἑλληνας συλλαμβάνεται ἐπειδὴ μάθαινε στὰ παιδιά του ἕνα τραγούδι τοῦ Ρήγα²¹). Τὸ *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων* εἶναι πιά, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἕνα ἐπαναστατικὸ τραγούδι, μὲ εὐρύτατη διάδοση καὶ πολλές παραλλαγές, μιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχε ἀποδοθεῖ στὸν Ρήγα, ἐνῶ μιὰ ἄλλη προσγράφεται στὸν Κωνσταντῖνο Κοκκινάκη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὲς τίς παραλλαγές στηρίχτηκε καὶ ὁ Πύσκολος γιὰ νὰ γράψει, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1817, στὴ Χίο, τὸν «Παιάνα εἰς Παιδείαν»: «Δεῦτε, Ἑλληγες γενναῖοι! / Δράμετε προθύμως, νέοι / Εἰς τὸν θεῖον Παρνασσόν»²².

— Ὁ φουρνος, στὸν ὁποῖο οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Ἰλαρίωνα δὲν μποροῦν νὰ κλείσουν τὸν Κοραῆ, εἶναι ἡ φυλακὴ τοῦ μπισταντζήμπαση, στὴν Κωνσταντινούπολη²³.

— *Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνώθημεν...* Παρὰ τὴ γενική ἀναφορὰ σὲ «ἀλλογενεῖς», ὁ Πύσκολος εἶχε στὸ νοῦ του, ὅταν ἔγραφε αὐτὲς τίς γραμμές, τοὺς αὐστηροὺς γιὰ τοὺς Ἑλληγες στίχους τοῦ Βυγον στὸν Γκιαούρ²⁴. Εἶναι οἱ στίχοι, ἀκριβῶς, πού, στὰ 1819, εἶχαν

20. Βλ. ἐνδεικτικὰ J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σ. 48 καὶ Al. Negrus, *An outline of the Literary History of Modern Greece*, Ἐδιμβούργο 1835, σ. 9.

21. Ἄμφρ. Ν. Παπάζογλου, «Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν Μάιο τοῦ 1821», π. *Μακεδονικά*, τ. Α', 1940, σ. 423· πβ. Ἄπ. Βακαλόπουλος, π. *Ροτόντα*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 222 κ.έξ. Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρεται σὲ ἔκθεση τούρκου ἀξιωματοῦχου πρὸς τὸν Σουλτάνο· ἐκεῖ σημειώνεται καὶ ἡ πληροφορία ὅτι τὸ τραγούδι τοῦ Ρήγα εἶχε καταδικαστεῖ καὶ ἀπαγορευτεῖ μὲ σουλτανικὸ φερμάνι πού εἶχε ἐκδοθεῖ σὲ προγενέστερη ἐποχὴ.

22. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ ξεδιαλύνει, σὲ ἀνέκδοτη ἐργασία του, ὁ Λέανδρος Βρανούσης, ὁ ὁποῖος μὲ προθυμία μοῦ ἀνακοίνωσε τὰ συμπεράσματά του. Ὁ «Παιάν εἰς Παιδείαν» τοῦ Πύσκολου ἔχει περιληφθεῖ στὰ *Φιλομούσου Πάρεργα*, Παρίσι 1838, σ. 281-289.

23. Πβ. πρόχειρα, Ζ. Μαθᾶς, *Κατάλογος ἱστορικός...*, 1884, σ. 157.

24. Βλ. *The Giaour. A fragment of a Turkish Tale*, Λονδίνο 1813, τοὺς στίχους τῆς σ. 14: «Now crawl from crabl to the grave, / Slaves-nay, the

ἀποδοκιμαστῆι ἀπὸ ἀνώνυμο συνεργάτη τῆς *Μέλισσας*²⁵, τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι, μὲ κάποιον τρόπο, συνεργάστηκε καὶ ὁ Πύκολος²⁶.

— Οἱ *T...* ποὺ ἀναφέρονται στὸ σατιρικό κείμενο εἶναι, βέβαια, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, οἱ Τούρκοι.

— Τὸ κρεῖττονι εὐδοκία τοῦ Κοδρικᾶ, βρίσκεται στὰ προλεγόμενα τῆς *Μελέτης* τοῦ τοῦ 1818, καὶ ἡ διατύπωση εἶχε ἤδη προκαλέσει συζητήσεις ὅταν ὁ Πύκολος ἔγραφε τὸ κείμενό του: «Κρεῖττονι εὐδοκία», σημειώνει ὁ Κοδρικᾶς, «ἀνεφάνη πρὸς εὐκλειαν τοῦ Γένους μας», ὁ Παναγιωτάκης [Νικούσιος], ποὺ ἀνέβηκε πρῶτος στὸ ἀξίωμα τῆς Μεγάλης Δραγομανίας, «καὶ τὸ μὲν Βασιλικὸν ἐκεῖνο ἀξίωμα [...] ἐλάμπρυνε, τὸ δὲ Αἰγυμάλων Ἔθνος εἰς ἀξιώματα Βασιλικά ἀνεβίβασε»²⁷. Ὁ Κοραῆς ἐπέσημανε, ἀμέσως καὶ δημόσια, ὅτι ἡ ὀρθὴ διατύπωση ἔπρεπε νὰ εἶναι: «Τοῦ κρεῖττονος εὐδοκία»²⁸, προκαλώντας πικρόχολη ἀπάντηση τοῦ ἀντιπάλου²⁹, τὴν ὁποία σχολίασε, μὲ δριμύτητα, ἀνώνυμος κριτικὸς τῆς *Μελέτης* τοῦ Κοδρικᾶ στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1819³⁰. Ὁ Πύκολος προχώρησε ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ διατύπωση στὴν

bondsmen of a slave, / and callous save to crime; Stan'd with each evil the pollutes / Mankind, where least above the brutes, / whitout even savage virtue blest / Whitout on free or valiant brest / ... / Or raise the neck that courts the yoke»...

25. π. *Μέλισσα*, τ. Α', 1819, σ. 101-103. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Φροντισματα*, Ἀθήνα 1962, σ. 64-66. Σὲ μεταγενέστερα χρόνια ὁ Πύκολος δημοσίεψε καὶ αὐτὸς μεταφράσεις ποιημάτων τοῦ Byron· βλ. Φιλομούσου *Πάρεργα*. 1838, σ. 183-219.

26. Στ. Καρατζᾶς, «Ὁ Ἀγαθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ «Μέλισσα»», π. *Πελοποννησιακά*, τ. Γ', 1959, σ. 250-251.

27. Π. Κοδρικᾶς, *Μελέτη τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. ιζ'.

28. Νικόλαος Γεωργίου [= Ἀδ. Κοραῆς], *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ*, [1818], σ. 33.

29. Κοδρικᾶς, *Καὶ αὐθις πρὸς τοὺς οἰκείους*, Παρίσι 1818, σ. 75 κ. ἐξ.

30. Παρὰ τινος τῶν ἐν Βιέννῃ ἀναγνωστῶν τῆς *Μελέτης*, «Παρατηρήσεις

ουσία, για να σαρκάσει: «κρείττονι εὐδοκίᾳ», («εὐδοκία Θεοῦ», δηλαδή, κατά τὴν ἐξήγηση τοῦ Κοδρικᾶ³¹), τὸ γένος δὲν ἔχει πιά οὔτε «νόμους», οὔτε «κριτάς».

— Ἡ πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων ἐκδοθεῖσα Δ' ραψωδία τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως, εἶναι τὸ τέταρτο τομίδιο τῆς ἐκδοσης τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῆ, πού κυκλοφόρησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820. Ἡ διατύπωση τοῦ Πάικολου διὰ τὸ «ἰγκιστύωρ», ὁ ἱεροξεταστής, Ἰλαρίων, «θέλει εὖρη ἀφορμὴν νὰ ἐξασκήσῃ τὸν ζῆλον του» ἐναντίον τοῦ κειμένου, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὸ σχῆμα λόγου: ὁ τέταρτος διάλογος τοῦ Παπατρέχα, πού προτάσσεται στὴν ἐκδοση τῆς Ἰλιάδας, περιέχει μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀυστηρὴ κριτικὴ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν προνομίων τοῦ κλήρου, ἡ ὁποία, μὲ τὸ κλίμα πού διαμορφώνεται στὴν Κωσταντινούπολη ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει ἀντιδράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

— Βαρθόλδης, *Tancoigen, Gail, Maltebrun* (καὶ ἄλλοι ὁμόφρονες) εἶναι δυτικοὶ περιηγητὲς ἢ λόγιοι τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἔχει συνδυαστεῖ, ἂν ὄχι ταυτιστεῖ, ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ἰδίως, καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μισελληνισμοῦ. «Κατήγοροι» ἢ «ἐχθροὶ τοῦ Γένους»³², οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἀποδοκιμάζονται ἔντονα γιὰτὶ ἀποδίδουν (ἢ: θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδουν) στὸ σύνολο τῶν νεοελλήνων, ἰδιότητες (βαρβαρότητα, ἀμάθεια, δεισιδαιμονία, δουλοφροσύνη), τίς ὁποῖες οἱ ὀπαδοὶ τῶν Φώτων ἀποδίδουν μόνο στοὺς ἀντιπάλους τους. Ἄς μὴν ξεχνῶμε, πάντως, ὅτι ὁ Κοραῆς, πού δίνει τὸν τόνο καὶ σ' αὐτὲς τίς ἱστορίες, ἔχει πάντα τὴν τάση νὰ συγγέει τοὺς προσωπικοὺς του ἀντιπάλους, ἢ τοὺς ἄλλοδαποὺς φίλους τῶν ἐλλήνων ἀντιπάλων του, ἰδίως τοῦ Κοδρικᾶ, μὲ τοὺς «κατηγόρους τοῦ γένους», καὶ στὸ δρόμο αὐτὸ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ

τινὲς εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Κοδρικᾶ», π. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, ἀρ. 13, 1 Ἰουλίου 1819, σ. 578-579 (τὸ σῶβλιο γιὰ τὸ «κρείττονι εὐδοκίᾳ» στὸ κεφάλαιο τῆς κριτικῆς πού ἐπιγράφεται: «Κοδρικολογικά τινα καλῶρεκτα Μακαρόνια»).

31. Καὶ αὐθὺς πρὸς τοὺς οἰκείους, ὁ.π.

32. E. N. Φραγκίσκος, «Δύο “κατήγοροι τοῦ Γένους”»: C. de Paw (1788) καὶ J. B. Bartholdy (1805)», στὸν συλλογικὸ τόμο *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χώρο*, Ἀθήνα 1968, σ. 49 κ. ἐξ.

πιό πιστοί ὁπαδοί του, ὅπως, στήν περίπτωσή μας, ὁ Πύκολος³³.

Συνεχίζω μέ τό γράμμα τοῦ Σ. Π.:

— *Σαλαμίσιος*, εἶναι ἓνα ἀπό τά πολλά ψευδώνυμα τοῦ Κωνσταντίνου Νικολόπουλου.

— «*Τοῖς ἀπανταχοῦ εὕρισκομένοις...*»: τίτλος ἐνός φυλλαδίου (Κωνσταντινούπολη, 1820) μέ τό ὁποῖο ἐξαγγέλθηκε ἡ ἀνακαίνιση τῆς Πατριαρχικῆς Τυπογραφίας: τό κείμενο ὑπογράφουν «οἱ τῆς τοῦ Γένους Τυπογραφίας Ἐφοροί», ἀλλά θεωρήθηκε, ἀμέσως, ὅτι ἀνήκει στόν Ἰλαρίωνα τοῦ ὁποίου ἡ ὑπογραφή, συνοδευμένη ἀπό τό νέο τίτλο του («Ὁ τῆς Τυπογραφίας θεωρός Ἰλαρίων Κρής»), βρίσκεται κάτω ἀπό ἓνα μικρό κείμενο, σάν ὑστερόγραφο, στό τέλος τοῦ φυλλαδίου. Για τίς ἀντιδράσεις πού προκάλεσε ἡ «ἀπανταχοῦσα», ὅπως ἀποκλήθηκε τό φυλλάδιο αὐτό, ἀπό τή δεύτερη λέξη τοῦ τίτλου του, γίνεται λόγος στίς ἐπόμενες σελίδες.

— *Μπαλατάς*: συνοικία τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπου βρισκόταν τό σιναϊτικό μετόχι στό ὁποῖο ἠγουμένευε ὁ Ἰλαρίων.

— *Μεταφραστής τοῦ Εὐαγγελίου* εἶναι, ἐπίσης, ὁ Ἰλαρίων. Ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς ὑπαινίσσεται ἐδῶ τήν ἐργασία πού εἶχε ἀναλάβει ὁ σιναϊτής ἠγούμενος, προκειμένου νά μεταφραστεῖ στά νέα ἑλληνικά ἡ Καινή Διαθήκη.

— *τήν παρδαλὴν* δὲν γνωρίζω τή λέξη, ἀλλά θά πρέπει νά σημαίνει, εἰρωνικά: ἐκκλησιαστική ἐπαρχία, ἐπίσκοπὴ ἢ μητρόπολη. Ἀνάλογη ἔκφραση βρισκόμαστε ἐν περιοδικῷ τῆς ἐποχῆς, πάλι γιὰ τόν Ἰλαρίωνα: ἀπασχίζει ν' ἀρπάσῃ καμμίαν παρδαλὴν, διὰ νά χορτάσῃ πλέον τότε τήν ἀχρ[εϊότητα] τῆς ψυχῆς του³⁴. Στίς *Ἱστορίες* τοῦ ὁ Κούμας θά

33. Χαρακτηριστική, ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, εἶναι ἡ ἀναγραφή, στό κείμενο τοῦ Πύκολου, τοῦ ὀνόματος τοῦ Gail δίπλα στό ὄνομα τοῦ Bartholdy: τό ἔργο τοῦ γάλλου φιλόλογου περιέχει, βέβαια, σφοδρότατες ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ἀλλά αὐτές ἀφοροῦν τό φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Ἑλληνα σοφοῦ καί τή βράβευσή του, στά 1810, ἀπό τό Institut de France.

34. π. *Μέλισσα*, τ. Γ', 1821, σ. 274.

παρουσιάσει τὸν Ἰλαρίωνα «ὡς ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατεύσῃ»³⁵. — ἅγιος Συναίου, εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικὸς προϊστάμενος τοῦ Ἰλαρίωνα, ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Σινᾶ, Κωνσταντίας³⁶. Ἔχει τὴ φήμη ἀνθρώπου συνετοῦ, λόγιου καὶ μὲ μετριοπάθεια, καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀνάμιξη στα ἀντιφιλόσοφα κινήματα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ἀντίθετα, τὸ 1820, καὶ ἐνῶ ἡ κρίση βρισκόταν στὸ ἀποκορύφωμα τῆς, μπόρεσε νὰ δημοσιεύσει, ἐπάνουμα, μιὰ πολὺ τολμηρὴ σελίδα γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψης, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα τῆς πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου τοῦ 1819: «ὁ φιλελεύθερος φιλόσοφος Καρτέσιος ὁ Γάλλος, μὲ ὄλας τὰς παραλογίας τοῦ συστήματός του, διέρρηξε πρῶτος εἰς τὴν Εὐρώπῃ, καὶ ἠλευθέρωσε τοὺς δεσμῶτας ἀπὸ τὴν τυραννίδα τῆς Πλατωνο-Ἀριστοτελικῆς προλήψεως, ὁδηγὸς γενόμενος τῶν Φιλεπιστημόνων εἰς τὴν θεωρίαν καὶ ἐρευναν τῶν ὄντων, καὶ εἰς τὴν ἐπίκρισιν τῶν πεφιλοσοφημένων παρ' ἄλλων, ὅποιοι καὶ ἂν ὦσι τὸ γένος. Συμφώνως δὲ μὲ τὸν Καρτέσιον, οἱ τε σύγχρονοι αὐτοῦ, καὶ οἱ μετ' αὐτὸν ἀκμάσαντες περίδοξοι, ἐπὶ σοφία καὶ ἐφευρέσει ἄνδρες, καὶ μάλιστα ὁ ἀθάνατος Ἀγγλὸς Νεύτων, συνετῶς διανοηθέντες, εἰσῆγαγον πάλιν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος τὸ καταργηθὲν πρὸ διςχιλίων ἐτῶν δικαίωμα, τοῦ νὰ δύναται τις οἰκοθεν νὰ ἐνοῆ καὶ περὶ τῶν ὑποκειμένων νὰ κρίνῃ, καὶ ἐλευθέρως τὸ παριστάμενον νὰ ἀποδεικνύῃ»³⁷. Εἶναι, ὡστόσο, ὁ ἴδιος

35. Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. IB', Βιέννη 1832, σ. 514.

36. Γιὰ τίς φιλικές σχέσεις Ἰλαρίωνα - Κωνσταντίου, πβ. Β. Β. Σφυρόερας, *Ἰλαρίων σιναΐτης ὁ Κρής*, ὁ.π., σ. 228, 233. Γιὰ μακρὸ διάστημα (1816; —μέσα τοῦ 1817) ὁ Ἰλαρίων βρίσκεται στὸ Σινᾶ, ὅπου ἀντιπροσώπευε τὸν Κωνσταντίου πού ζοῦσε, ἐκεῖνη τὴν περίοδο, στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Marcellus, *Episodes littéraires en Orient*, τ. Α', Παρίσι 1851, σ. 322.

37. Βλ. Ἀρχιεπισκόπου Συναίου Κωνσταντίου, *Κωνσταντινιάς παλαιά τε καὶ νεωτέρα ἴστοι Περιγραφή τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Βενετία 1820, σ. 114. Αὐτὰ γράφονται ἀπὸ τὸν Κωνσταντίου, ὡς συνέχεια τῶν διαπιστώσεων του (σ. 112-114) γιὰ τὴν κατάσταση τῆς παιδείας μετὰ τὴν Ἄλωση, καὶ γιὰ τοὺς προσανατολισμούς τῆς «Πατριαρχικῆς λεγομένης Σχολῆς»: αἰεὶς τὴν Σχολὴν ἐξ ἄου τοῦ Πλάτωνος ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος εἰς πάνδημον πῦρ ὑπὸ Γεναδίου τοῦ

πού, αργότερα, ως Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, απαγόρευσε, το 1833, να γίνει τὸ μνημόσυνο τοῦ Κοραῆ στὴν Πόλη³⁸.

— Ἡ μελετωμένη μετάφρασις τοῦ Γεωγραφικοῦ Λεξικοῦ ἀντιπροσωπεύει ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ συγγραφικὰ σχέδια τοῦ Κωνσταντίνου Νικολόπουλου πού δὲν ὀλοκληρώθηκαν³⁹.

Τὰ δύο κείμενα πού παρουσιάστηκαν ἐδῶ ἔχουν ἓναν κοινό, διπλό, στόχο: τὸν σιναίτη ἡγούμενο Ἰλαρίωνα καὶ τὴν πολιτικὴ πού θεωρήθηκε ὅτι αὐτὸς ὑποκινεῖ καὶ ἐφαρμόζει γιὰ τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Θὰ δοῦμε σὲ τί βαθμὸ αὐτὴ ἢ τόσο μεγάλῃ προσωποποίηση τῆς εὐθύνης μποροῦσε νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Βέβαιο εἶναι, πάντως, ὅτι τὰ μέτρα πού ἐφαρμόστηκαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ οἱ συνακόλουθες φήμες, πού ἔδωσαν στὰ μέτρα αὐτὰ καὶ διαστάσεις πού ἴσως δὲν ὑπῆρχαν στὴν πραγματικότητα, δημιούργησαν τὴν βεβαιότητα, σὲ ἓνα τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς διανόησης, ὅτι, προκειμένου νὰ ἐξουδετερώσει τοὺς νεωτεριστὲς ἀντιπάλους του, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶταν, τώρα πιά, ἀποφασισμένο νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ τὰ πιὸ ἀκραῖα μέσα: κλείσιμο σχολείων, ἀφορισμούς, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, καταδόσεις στοὺς Τούρ-

Σχολαρίου, τοῦ μετὰ τὴν ἀλωσιν πατριαρχεύσαντος παρεδόθησαν, τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους τυραννικώτερον τοῦ λοιποῦ ἰσχύοντα παρὰ τοῖς προισταμένοις τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων δὲν ἐπέτρεπον εἰς αὐτοὺς, ὡς συμπεκνωμένους μὲ τὰ τῆς αἰρέσεως ταύτης δόγματα νὰ ἐλευθεριάσωσι κατὰ τὸ ἐκλεκτικὸν εἶδος φιλοσοφοῦντες, ἀλλ' ὡς ἄλλοι καταδεδικασμένοι δεσμῶται ἔμμενον ἔνδον τῆς φυλακῆς τοῦ Λυκείου περιωρισμένοι· πλὴν ὁ ὀδηγούμενος ἀπερισκέπτως ἀπὸ ξένας φρένας, καὶ εἰς τὰ δόγματα ἐτέρων ἀκριτῶς ἐμμένων, δύναται ἄρα νὰ ὀνομασθῆ ἀληθὴς καὶ ἀπαθὴς Φιλόσοφος;»

38. Βλ. ἐφ. Ἀθηνᾶ, 23 Αὐγούστου 1833, σ. 567.

39. Ἡ εἶδησις γιὰ τὴν προσεχῆ ἐκδοσὴ τοῦ Γεωγραφικοῦ Λεξικοῦ εἶχε κοινολογηθεῖ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Νικολόπουλο ἀπὸ τὸ 1816.

κους, δολοφονίες. Τότε, άκριβώς, διατυπώθηκε, από τούς προοδευτικούς λογίους, ή κατηγορία ότι, στην Κωνσταντινούπολη, τὸ ἱερατεῖο σχεδίαζε νὰ 'ἀναστήσει' τὴν 'Ἱερὴ 'Εξέταση, «τὸ ποτὲ 'Ισπανικὸν ἱερὸν κριτήριον»⁴⁰. Ποτὲ ἄλλοτε, σὲ ὄλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, δὲν εἶχε διατυπωθεῖ μιά τόσο βαριά κατηγορία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ στὰ θέματα τῆς παιδείας. Ἴσως γιὰτὶ καὶ ποτὲ ἄλλοτε, μὲ ἐξαιρέση τὴν κρίσιμη δεκαετία τοῦ 1790, δὲν εἶχε ἐπιχειρηθεῖ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Πατριαρχείου, μιά τόσο ἐκτεταμένη, μὲ τόση ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ συνέπεια στὴν ἐφαρμογὴ τῆς, προσπάθεια, προκειμένου νὰ ἀνακοπεῖ, μὲ ὄλα τὰ μέσα, ἡ ἀνάπτυξη κάποιου ἀντιπάλου ἰδεολογικοῦ κινήματος⁴¹.

Γιὰ τὰ πραγματικὰ περιστατικά, ποὺ ἔδωσαν στοὺς συγχρόνους τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ μιλήσουν γιὰ πρόθεση νὰ «ἀναστηθεῖ», ὅπως ἔγραφε ὁ Κοραΐς, ἡ 'Ἱερὴ 'Εξέταση στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1820, ἡ πληροφόρησή μας παρουσιάζει πολὺ μεγάλα κενὰ καί, ἐπιπλέον, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ, ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ θέματα ποὺ ἀγγίζει. Μποροῦμε, ὡστόσο, συνδυάζοντας τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ν. Πίχκολου καὶ τοῦ Σ. Π., μὲ διάσπαρτες πληροφορίες ποὺ παρέχουν ἄλλες πηγές, νὰ ἀνασυγκροτήσουμε, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴ συνολικὴ εἰκόνα. Θὰ ἔχουμε, ἔτσι, ἓνα περίγραμμα ποὺ χρειάζεται, βέβαια, καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἐπιτρέψει, τουλάχιστον, νὰ σκιαγραφηθοῦν συνολικὲς καταστάσεις καὶ ἐπιμέρους ἐνέργειες ποὺ ἐξηγοῦν καὶ τὴ βιαιότητα τῶν συλλογικῶν ἀντιδράσεων καί,

40. Βλ. *ἔδω*, σ. 70 κ.ἑξ.

41. Πβ. Φῶλ. Ἡλιοῦ, «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός: νεωτεριστικὲς προκλήσεις καὶ παραδοσιακὲς ἀντιστάσεις», *Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας*, τ. Β', 1978, σ. 110-112.

πράγμα που μάς ενδιαφέρει ἐδῶ εἰδικότερα, τὴν ὀξύτητα ποὺ ἐμφανίζει τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίρολου.

Κεντρικὸ πρόσωπο καὶ ὑποκινητὴς ὄλων τῶν ἐνεργειῶν ποὺ στηλιτεύονται, ἐμφανίζεται, στὰ κείμενά μας, καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα παρεμφερῆ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς, ὁ σιναΐτης ἡγούμενος Ἰλαρίων⁴². Ἡ ὑπερβολὴ ποὺ ὑπάρχει σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα εἶναι ἐμφανὴς καὶ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς καρικατούρας. Ἡ δομὴ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας δὲν ἄφηνε πολλὰ περιθώρια σ' ἓνα ἄτομο νὰ ἀσκήσει δική του, αὐτόνομη, πολιτικὴ σὲ τόσο σημαντικὰ θέματα, καὶ ὁ Ἰλαρίων δὲν φαίνεται νὰ ἄσκησε προσωπικὴ πολιτικὴ: ἄνθρωπος μὲ σημαντικὴ παιδεία καὶ μεγάλη μαχητικὴ κὴτητα, ὅπως τὸ φανερῶνουν ἄλλες του ἐκδηλώσεις, ἐκφράζει ἓνα κλίμα καὶ μιὰ ἀντίληψη ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης, στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε', γιὰ τὴν βίαια ἀνάσχεση τῶν νεωτερικῶν κινήματων. Βέβαια, οἱ ἀρμοδιότητες ποὺ τοῦ εἶχαν ἀνατεθεῖ στὰ θέματα τῆς τυπογραφίας καὶ τῆς λογοκρισίας⁴³, καθιστοῦ-

42. Συγκεντρωμένα βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰλαρίωνα, βλ. Β. Σφυρόρας, *Ἰλαρίων σιναΐτης*, ὁ.π. Ἡ ἐργασία τῆς Χριστίνας Μπουλάκη-Ζήση, *Ἰλαρίων Σιναΐτης Μητροπολίτης Τυρνάβου. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλία, Θεσσαλονίκη 1983, δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ ἐπιστημονικὲς προδιαγραφές.

43. Στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια ὁ Ἰλαρίων πρωταγωνιστεῖ σὲ μιὰ ἑλλη ιστορία ποὺ τάραιξε κι αὐτὴ τὴν ὀρθοδοξία: ἡ συμμετοχὴ του στὴ μετάρφραση τῶν Γραφῶν ποὺ ὑποκινοῦν οἱ «λουθηροκαλβίνοι» τῆς ἀγγλικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας καὶ ἐγκρίνει τὸ Πατριαρχεῖο, ἐπέσυρε ἐναντίον του τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ καὶ τίς ὕβρεις τῆς πρὸ συντηρητικῆς μερίδας· τὸ ἔργο του αὐτὸ ἀποδοκιμάστηκε καὶ ἐπίσημα ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πατριάρχες. Ὁ ἴδιος ἀπάντησε μὲ πολὺ θάρρος καὶ μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν στὸ ὄπλοστάσιο τοῦ Διαφωτισμοῦ (βλ. Ματθαίου, μητροπολίτου Κυζίκου, *Ἀντίρρησης πρὸς τὴν ἐν εἶδει Ἀπολογία περὶ τῆς εἰς τὸ χυδαῖον ἰδίωμα μεταφράσεως τῶν Ἱερῶν Γραφῶν ... Ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίτου Τουρνόβου Κυρίου Ἰλαρίων*

σαν τὸν Ἰλαρίωνα κύριο ἀντίπαλο τῶν νεωτεριστῶν σὲ ὀρισμένα ἐπίπεδα, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀνετο στόχο: εὐκόλυνε, πραγματικά, τὴν προπαγάνδα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ εἶταν μέσα στοὺς τρόπους τῆς, αὐτὴ ἡ προσωποποίηση τῆς εὐθύνης, γιατί ἐπέτρεπε νὰ στηλιτευθεῖ μιὰ πολιτικὴ διὰ μέσου τῶν ἐνεργειῶν ἑνὸς ἀτόμου, χωρὶς νὰ βάλ्लεται, ἄμεσα καὶ ἐπῶνυμα, ἡ κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας.

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα εἶταν σχεδὸν φυσικὸ νὰ ἔρθουν στὴν ἐπιφάνεια ὄλες αὐτὲς οἱ ἱστορίες, τίς ὁποῖες συναντοῦμε στὰ γράμματα τοῦ Πίχκολου καὶ τοῦ Σ. Π., ἀλλὰ καὶ δημοσιευμένες στίς

νος, Κωνσταντινούπολη 1841· Β. Σφυρόερας, δ.π., ἰδίως στίς σ. 252-301· Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸν Ἰθ' αἰ.*, Ἀθήνα 1977, πολλ.). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια αἰτήματα πού διατυπώνει ὁ Κοραῆς, στὴν περίοδο τῆς ἰδεολογικῆς κρίσης τῶν ἐτῶν 1819-1821, σὲ ἔργα πού βάλλουν καὶ ἐναντίον τοῦ Ἰλαρίωνα, εἶναι ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου σὲ ἀπλὴ γλῶσσα: θεωρεῖ ὅτι, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ κοινὸς λαὸς θὰ καταλάβει τὸ ἰσονομικὸ κήρυγμα τῶν Γραφῶν καὶ θὰ μπορέσει, ἔτσι, νὰ ἀπαλλαγεῖ, πιὸ εὐκόλα, ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν ἱερωμένων. Τὴ μετάφραση τὴν ἔκανε τελικὰ ὁ Ἰλαρίων, στὰ χρόνια ἀκριβῶς πού συνεργοῦσε στὴ λήψη τῶν πιὸ αὐστηρῶν μέτρων ἐναντίον τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Ἡ στάση τοῦ σιναῖτη ἡγούμενου δὲν εἶναι ἀντιφατικὴ· ἐντάσσεται σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ρεύματα πού διαμορφώνουν τὴν πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, ἐκεῖνο πού στὰ χρόνια μας ἐκφράζεται, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε': ἡ αὐστηρὴ, καὶ μερικὲς φορὲς βίανουση, ἀντιμετώπιση τῶν νεωτεριστῶν, συνδυάζεται μὲ τὴν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐνισχύσει τοὺς δεσμούς τῆς μὲ τὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα μέσω καὶ τῆς χρησιμοποίησής μιᾶς γλώσσας προσιτῆς, πού εὐκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα τίθενται τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ προβλήματα: οἱ ἀντιθετικὲς ἀναγνώσεις πού ἐπιδέχονται τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν, ἐπιτρέπουν νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ τὸ νόημα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ σ' αὐτὸν τὸν τομέα: οἱ φορεῖς του θὰ ὑπογραμμίσουν, κυρίως, τὰ θέματα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ παραδοσιακὲς δυνάμεις ἀντλοῦν, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τὰ ἴδια κείμενα, τὰ ἐπιχειρήματα πού στηρίζουν τὴν ὑποταγὴ στίς καταστημένες ἱεραρχίες· ἡ σύμπτωση στὸ θέμα τῆς μετάφρασης τῶν Γραφῶν δὲν ἐξαφανίζει τίς πραγματικὲς ἀντιθέσεις.

σελίδες τῆς *Μέλισσας*, γιὰ καταχρήσεις, χρέη, κοκκονίτσες καὶ τὰ παρόμοια. Δὲν γνωρίζουμε, οὔτε ἄλλωστε ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἂν οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Πρόκειται γιὰ συνηθισμένες καταστάσεις καὶ γιὰ κοινούς τόπους τῆς πολεμικῆς, ὅπως τὴν ἀσκοῦν καὶ οἱ δύο παρατάξεις⁴⁴. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Ἰλαρίωνα ἀπέδωσαν τὸ ζῆλο του ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὴ μεγάλη φιλοδοξία του νὰ «ἱεραρχήσει» καὶ ἔτσι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ ζῆλος εἶταν ἀρεστός, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, στὴν κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας, σὲ καιροὺς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο σκληραίνει τὴ στάση του ἀπέναντι σὲ ὅλους τοὺς νεωτερισμοὺς πού θεωρεῖται ὅτι ἀπειλοῦν τὶς παραδοσιακὲς ἰσορροπίες.

Ἡ σκληρυνση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὰ νεωτερικὰ κινήματα ἀποτυπώνεται, μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο, στὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο τοῦ Μαρτίου 1819 γιὰ τὰ θέματα τῆς παιδείας⁴⁵. Τὸ κείμενο αὐτό, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα πού ὑπό-

44. Λίγα χρόνια νωρίτερα, τὰ ἴδια ἀκριβῶς εἶχαν γραφεῖ γιὰ τὸν Κοραῆ: χρεωκοπίες, καταχρήσεις, «ἐταῖρες»: βλ. Β. Σκουβαρᾶς, «Ἀνέκδοτα ἀντικοραϊκὰ κείμενα», *Ἔρανος εἰς Α. Κοραῆν*, Ἀθήνα 1965, σ. 280· Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἀπὸ τὴν παράδοση στὸν Διαφωτισμό: ἡ μαρτυρία ἐνὸς παραγιοῦ», εἰσαγωγή στό Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, Ἀθήνα 1976, σ. ξβ'-ξε' καὶ 88-92.

45. Ἐκδοση τῆς Ἐγκυκλίου, σὲ μεγάλο μονόφυλλο, ἔγινε τὸ 1819, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο· πρ. Γκίνης-Μέξας, τ. Γ', ἀρ. 10131. Ἀναδημοσιεύτηκε σ: τὰ περιοδικὰ *Καλλιόπη*, τ. Α', 1819, σ. 217-221 καὶ *Μέλισσα*, τ. Β', 1820, σ. 218-229 (οἱ ἐκδότες τῆς *Μέλισσας* πρόταξαν ἓνα μικρὸ εἰρωνικὸ σημείωμα. «θαυμάσιος φιλόλογος φαίνεται ὁ ἄρχων Γραμματικὸς τοῦ Πατριαρχείου. Φρονιμώτατοι φαίνονται καὶ οἱ ἅγιοι δεσπότες, ὅσοι τὸ ὑπέγραψαν»). Τελευταία, σχολιασμένη, ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλίου, ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1953, σ. 299-304.

γραψε ὁ Γρηγόριος Ε' στὴν τρίτη πατριαρχία του⁴⁶, παρέχει τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο καὶ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ τὶς ἐνέργειες ποὺ ὀργανώθηκαν ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὰ χρόνια 1819-1821. Στόχος τῆς ἐγκυκλίου: ἡ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν, τὰ μαθηματικά, οἱ νέες γλωσσικὲς θεωρίες καὶ ἡ συνήθεια νὰ βαφτίζονται τὰ παιδιὰ μὲ ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα: «Ἐπιπολάζει ἐνιαχοῦ μιὰ καταφρόνησις περὶ τὰ Γραμματικὰ μαθήματα, καὶ διόλου παράβλεψις περὶ τὰς Λογικὰς καὶ Ρητορικὰς τέχνας καὶ περὶ αὐτὴν ἐπὶ πᾶσι διδασκαλίαν τῆς ὑψηλοτάτης Θεολογίας, προερχομένη ἐκ τῆς ὀλοτελοῦς ἀφοσιώσεως μαθητῶν ὁμοῦ καὶ διδασκάλων εἰς μόνα τὰ Μαθηματικὰ καὶ τὰς ἐπιστήμας, καὶ μία ψυχρότης περὶ τὰ τῆς ἀμωμῆτου ἡμῶν Πίστεως, καὶ ἀδιαφορία εἰς τὰς παραδεδομένας νηστείας» ... «κατὰ σύγκρισιν δὲ καὶ παράθεσιν εὐρίσκεται ἐπωφελεστέρα τῷ Γένει καὶ ἀναγκαιότερα ἢ παράδοσις τῶν Γραμματικῶν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθηματικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν», «ἐπειδὴ τὶς ὠφέλεια προσκολλώμενοι οἱ νέοι εἰς τὰς παραδόσεις αὐτάς, νὰ μανθάνωσι ἀριθμοὺς καὶ ἀλγέβρας, καὶ κύβους καὶ κυβοκύβους, καὶ τρίγωνα καὶ τριγωνοτετράγωνα, καὶ λογαριθμοὺς, καὶ συμβολικοὺς λογισμοὺς, καὶ τὰς προβαλλομένας ἐλλείψεις, καὶ ἄτομα, καὶ κενά, καὶ δύναιμις καὶ ἔλξεις καὶ βαρύτητας, καὶ φωτὸς ἰδιότητος, καὶ βόρεια σέλα καὶ ὀπτικά τινά, καὶ ἀκουστικά, καὶ μύρια τοιαῦτα καὶ ἄλλα τερατώδη, ὥστε νὰ μετρῶσι τὴν ἀμμον τῆς θαλάσσης καὶ τὰς σταγόνας τοῦ ὑετοῦ καὶ νὰ κινῶσι τὴν γῆν ἐὰν αὐτοῖς δοθῇ πῆ στῶσι κατὰ τὸν Ἄρχιμήδην, ἔπειτα εἰς τὰς ὀμιλίαις των βάρβαροι, εἰς τὰς γραφὰς των σόλοικοι, εἰς

46. Λίγο ἀργότερα, μέσα στὸν ἴδιο χρόνο, θὰ ἐκδοθεῖ ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ποὺ ἀπαγόρευε τὴν ἐπικοινωνία τῶν ὀρθοδόξων μὲ τοὺς δυτικούς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν εἴσοδο τῶν πρώτων «εἰς τὰς φραγκικὰς λοταρίας καὶ καφεταρίας» βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος», π. Θεολογία, τ. Α', 1959, σ. 265-267· πρ. Φίλιππος Ἡλιού, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις», Τετράδια Ἐργασίας, ἀρ. 4, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 188/Α2310· αὐτ., σ. 39 φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγή τῆς ἐγκυκλίου.

τά τῆς θρησκείας ἀνίδεοι, εἰς τὰ ἤθη παράφοροι καὶ διεφθαρμένοι, εἰς τὰ πολιτεύματα ἐπιβλαβεῖς, καὶ ἄσημοι πατριῶται, καὶ ἀνάξιοι τῆς προγονικῆς κλήσεως;» ... «Καὶ ἡ κατὰ καινοτομίαν παρὰ ταῦτα εἰσαχθεῖσα τῶν παλαιῶν Ἑλληνικῶν ὀνομάτων ἐπιφώνησις εἰς τὰ βαπτιζόμενα βρέφη τῶν πιστῶν, ὡς ἠκούσαμεν, λαμβανομένη ὡς μία καταφρόνησις τῆς Χριστιανικῆς ὀνοματοθεσίας, εἶναι διόλου ἀπροσφυῆς καὶ ἀνάρμοστος»...

Ἄν καὶ δὲν κατονομάζονται ἄμεσα, ὁ Κοραῆς, ἡ διδασκαλία του καὶ οἱ ὀπαδοὶ του, τὸ «κοραϊκὸν κόμμα», ὅπως θὰ τοὺς ἀποκαλέσει λίγο ἀργότερα, ὁ Ἰλαρίων⁴⁷, ἀποτελοῦν τὸ διάφανο ἀντικείμενο ἐναντίον τοῦ ὁποῦ στρέφεται ἡ πατριαρχικὴ ἀποδοκιμασία⁴⁸.

Ἐξειδικευμένη στὰ θέματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διακίνησης τοῦ βιβλίου, ἡ νέα αὐτὴ πολιτικὴ ἐκφράστηκε μὲ ἓνα σχέδιο μεγαλεπήβολο, ἀλλὰ πού ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, καὶ μὲ συγκεκριμένα μέτρα, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐφαρμόστηκαν. Τὸ σχέδιο διατυπώθηκε στὴν «ἀπανταχοῦσα» πού δημοσιεύτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820 γιὰ νὰ ἐξαγγεῖλει τὴν ἀνακαίνιση τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου· τὰ συγκεκριμένα μέτρα μορφοποιήθηκαν μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία πού κυκλοφοροῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ «ἀπανταχοῦσα», πού κυκλοφόρησε μὲ μορφή φυλλαδίου⁴⁹, εἶναι ἓνα φαινομενικὰ ἀντιφατικὸ κείμενο. Δείχνει νὰ ἐν-

47. Σὲ γράμμα του τοῦ 1823· βλ. Ν. Βάμβας, *Ἀντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων Ἐπίκρισιν*, Ἀθήνα 1839, σ. 38.

48. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1985, σ. 367-ἀνάλυση τῆς ἐγκυκλίου, αὐτ., σ. 366-368.

49. *Τοῖς ἀπανταχοῦ εὕρισκομένοις ὁμογενέσιν ὅσοι τῆς τοῦ Γένους δόξης καὶ*

σωμάτων, στο επίπεδο τῆς ὀνοματολογίας τουλάχιστον, στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἐναρμονίζεται, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα, μὲ τὸ αὐστηρὸ πλαίσιο πὸ καθόριζε ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ 1819. Δὲν πρόκειται μόνο, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ θεωρήσει κανεὶς, γιὰ ἀπλὴ χρησιμοποίηση κοινῶν τόπων καὶ ἰδεολογικῶν μοτίβων πὸ εἶχαν ἀρχίσει πιά νὰ γίνονται ἐνιαῖα ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς προοδευτικῆς καὶ τῆς συντηρητικῆς λογιόσύνης. Πρόκειται καὶ γιὰ μιὰ νέα ἀντίληψη, πὸ διαμορφώνεται σὲ ὀρισμένους ἡγετικὸς ἐκκλησιαστικὸς κύκλους, ἀναφορικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς παιδείας: προσαρμογὴ στὶς νέες πραγματικότητες καὶ αὐστηρὸς ἔλεγχός τους.

Τὰ στοιχεῖα, ἀκριβῶς, τοῦ ἐλέγχου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὅπως διατυπώνονται στὴν «ἀπανταχοῦσα», εἶναι ἐκεῖνα πὸ προκάλεσαν τὴν προσοχὴ καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν φιλελεύθερων διανοουμένων. Οἱ αὐταρχικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὶς ἀρχὲς πὸ πρέπει νὰ διέπουν τὴν καλὴ λειτουργία τῆς τυπογραφίας (:«ἡ κλεῖς τῆς Τυπογραφίας εὐρίσκεται ἐν χερσὶ βασιλέως, καὶ τὴν ἀνοίγει διὰ νὰ εἶναι κοιτῶν τῶν Μουσῶν, καὶ τὴν κλείει, ὅταν γένηται πῖθος Πανδώρας»⁵⁰), συνδυάζονται μὲ πολὺ σαφεῖς προδιαγραφὲς γιὰ τὰ κείμενα πὸ θὰ μπορούν νὰ ἐκδίδονται σὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο: «νὰ καρπούμεθα τὰ ἐκ τῆς τυπογραφίας καλά, νὰ ἀποφεύγωμεν πᾶν ὅτι δύναται νὰ συσκιάσῃ τὴν λαμπρό-

ὠφελείας. Ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν τῷ τοῦ Γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ. Ἐν Ἐτει. φωκ' (16ο, σ. 27). Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύθηκε τὸν ἴδιον καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνον στὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ *Καλλιόπη*, τ. Β', τχ. 16 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), σ. 145-151· *Φιλολογικὸς Τηλέγραφος*, ἀρ. 15 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), στ. 125-136· καὶ *Μέλισσα*, τ. Γ', Παρίσι 1821, σ. 250-262. Ὑπάρχει τῶρα φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση, στὴ σειρά τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα 1972 (ἀρ. 30).

50. *Τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις*, ὁ.π., σ. 12.

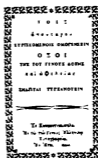
τητα τῆς ἀκραιφνοῦς ἡμῶν ὑποταγῆς [στοῦ σουλτάνο] διὰ τῆς ἐκδόσεως βιβλίων ἀντιφρονούντων»⁵¹. Κάποιες ἄλλες διατυπώσεις ἔδειχναν ποιούς, ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες διανοούμενους, θεωροῦσε, ὁ συντάκτης τῆς «ἀπανταχοῦσας», ἀντιπάλους τῆς κατευθυνόμενης ἀπὸ τὴν ἐκκλησία προσπάθειας: «κατασιγάσθωσαν, ὅσοι δι' ἀπειροκαλίαν καὶ γνώμης μοχθηρίαν τολμῶσι νὰ καθάπτωνται τῶν Ἐκκλησιαστικῶς καὶ πολιτικῶς τοῦ Γένους προΐσταμένων» αὐτοὶ κατονομάζονται καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴν τελευταία φράση τοῦ κειμένου: εἶναι «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ καθ' ἡμετέραν ἀτυχίαν ὁμογενῶν»⁵².

Παράλληλα μὲ ὅλα αὐτά, ὑπάρχει, στὴν «ἀπανταχοῦσα», ἡ υποτύπωση ἑνὸς εὐρύτερου σχεδίου: νὰ συγκεντρωθεῖ, στοῦ ἀνακαινισμένο πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο, ἡ παραγωγή τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων ποὺ ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ μεταφραστὲς. Τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα εἶναι διατυπωμένα μὲ τρόπο ποὺ φανερώνει πατριωτισμὸ καὶ φροντίδα γιὰ τὴ δόξα τοῦ Γένους: «Ἡ Ἑλλάς ἡ φίλη καὶ φιλότεκνος Πατρίς χაίρει καὶ ἐναμβρύνεται, ὅταν βλέπῃ ἐν τοῖς ἐκδιδόμενοις βιβλίοις τὰς γλυκείας ταύτας ἐπιγραφάς, Εὐγένιος Βούλγαρις, Νικηφόρος Θεοτόκης, Ἀνθιμος Γαζής, Νεόφυτος Δούκας, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Στέφανος Κομμητᾶς, Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, Διαμαντῆς Κοραῆς, Κωνσταντῖνος Κούμας, Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, Ζωσιμάδαι, Καπλάναι, Βαρβάκαι, καὶ τὰ τοιαῦτα·

51. αὐτ., σ. 14. Μιὰ παράγραφος τῆς ἀπανταχοῦσας ἔδειχνε, εὐγλωττα, στοὺς συγχρόνους, ποιὰ εἶταν τὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα μπορούσε (ἢ: ἤθελε, ὅπως ἔγραψαν, τότε, οἱ ἀντίπαλοι) νὰ κινηθεῖ ἡ «Τυπογραφία τοῦ Γένους»: «Ζήτω ὁ Γαληνότατος καὶ Κραταιότατος ἡμῶν ΑΝΑΞ, ἡ Κορωνίς τῶν προκατόχων αὐτοῦ Μεγάλων Βασιλέων ὁ ἀκριβῆς φύλαξ τῆς Δικαιοσύνης καὶ Ἐπιεικείας· ὁ εὐσπλαγχνικώτατος καὶ ἡρωικότατος ΣΟΥΛΤΑΝ ΜΑΧΜΟΥΤ Β'. Εἶη τὸ κράτος αὐτοῦ διαιωνίζον, καὶ θριαμβεῖον κατὰ πάντων τῶν ἐναντίων» (αὐτ. σ. 13).

52. «κατασιγάσθωσαν», αὐτ., σ. 24· «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ», αὐτ., σ. 27.

ονόματα ὅλως Ἑλληνικά, καὶ Ἑλληνικὸν ζῆλον πνέοντα. Ὅταν ὁμως κατὶδῃ ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι καὶ τὰς ἐξῆς ὑπογραφάς, ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐν Παρισίοις, ἐν Λειψία, ἐν Βενετία, καὶ ἄλλας, οἰονεὶ αἰσχυρομένη, ἀποναρκᾷ καὶ καταστέλλει τὸ φρόνημα»⁵³. Θὰ εἶναι, λοιπόν, τιμὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἂν τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων φέρουν στὸ ἐξῆς, στὴν προμετωπίδα τους, μαζί μὲ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τους, καὶ ὄνομα ἑλληνικοῦ τυπογραφείου: «ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῷ Ἑλληνικῷ τοῦ Γένους Τυπογραφείῳ»⁵⁴.

Σῆμα τῆς Πατριαρχικῆς Τυπογραφίας

Ἡ ἀπάνταχούσα τοῦ 1820

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ εἶχαν πολλοὺς λόγους νὰ δυσπιστοῦν ἀπέναντι σὲ πρωτοβουλίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀπάντησαν ἀμέσως ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι ὅλη ἡ Ἑλλάδα, ὅτι τυπογραφεῖα ὑπάρχουν πιά καὶ στὴ Χίο καὶ στὶς Κυδωνίες⁵⁵ καὶ ὅτι, πίσω ἀπὸ τὴν πρόσκληση τῆς «ἀπάνταχούσας»,

53. αὐτ., σ. 25

54. αὐτ., σ. 22-24.

55. π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1820, σ. 488· π. Μέλισσα, τ. Γ' 1821, σ. 265. Βλ. καὶ Σπ. Κ. Παπαγεώργιος, «Τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Ἰγνατίου ἀλληλογραφία», Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ, τ. ΙΓ', 1917, σ. 225 καὶ ἐδῶ, σ. 32 στὸ γράμμα τοῦ Σ. Π.

κρύβεται ή πρόθεση νά συγκεντρωθοῦν οἱ τυπογραφικές δραστηριότητες στήν Κωνσταντινούπολη, γιά νά μπορούν νά λογοκρίνονται εύκολότερα.

Οἱ ἀντιδράσεις στό κείμενο καί στά σχέδια τῆς «ἀπανταχοῦσας» προῆλθαν, κυρίως, ἀπό τοὺς κοραϊκοὺς κύκλους καί ὑπῆρξαν ἐξαιρετικά ἔντονες. Ἡ ἐκδοσή της ἀγγέλθηκε καί σχολιάστηκε εἰρωνικά ἀπό τοὺς ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1820⁵⁶. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, ἢ λίγο ἀργότερα, πρέπει νά ἔφτασαν στό Παρίσι οἱ ἀνησυχητικὲς πληροφορίες γιά τὴν τροπὴ ποὺ ἔπαιρναν τὰ πράγματα στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀρχὲς Ὀκτωβρίου ὁ Κοραῆς θὰ ἐκφράσει τὸν φόβο ὅτι «ὁ Τартουφισμός», ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τὸ βίαιο κλείσιμο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρνης, «δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν Σμύρνην καὶ τὸν Ἐπίσκοπόν της ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ μέχρι τῶν ἀνωτέρων φοβοῦμαι μὴ ἀπεφάσισαν ν' ἀφήσωσιν ὀλότελα τὴν Εὐαγγελικὴν ὁδόν, τῆς ὁποίας τὸ στενὸν τοὺς θλίβει, καὶ ἀντὶ ἱερέων τοῦ Χριστοῦ, νά κατασταθῶσι ἀληθῶς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνης. Ἡ ἔλεεινή καὶ ἐν ταυτῷ γελοία πρόσκλησις τοῦ Ἰππαρίωνος, μοῦ ἐμπνέει μάλιστα τοὺς τοιοῦτους φόβους»⁵⁷. «Πρόσκλησις», εἶναι βέβαια, ἡ «ἀπανταχοῦσα» καὶ Ἰππαρίων, ὁ Ἰλαρίων ὁ σιναΐτης⁵⁸. Τὸν ἴδιο μῆνα ὁ Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης βρίσκει ἀφορμὴ νά ἐλέγξει, αὐστηρά, τοὺς συντάκτες τῆς ἀπανταχοῦσας, «ἀνδράρια ἐξησηκμένα εἰς τὸ νά διαστρέφωσιν

56. π. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1820, σ. 487-488.

57. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, δ.π., τ. Δ', σ. 263.

58. Ὁ Ἰππαρίων (καὶ συντομογραφικά: Ἰππ. καὶ Ἰππαρ.) ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Κ. Κοκκινάκη (Ἀλληλογραφία, δ.π., τ. Δ', σ. 263, 264, 265, 268, 269, 280) εἶναι, πάντα, ὁ Ἰλαρίων ὁ σιναΐτης (καὶ ὄχι ὁ Σουλτάνος τῶν Τούρκων, ὅπως σημειώνεται στό εὐρετήριο τῶν Ἀπάντων τοῦ Κοραῆ, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, τ. Β2, Ἀθήνα 1965, σ. 813β).

ήλιθίως τούς λόγους και τὰς πράξεις μας εἰς ἀθετας, και δὲν ἐξεύρω πόσας ἄλλας κακίας»⁵⁹.

Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸ περιοδικὸ *Μέλισσα*⁶⁰ ἀναδημοσιεύει, ἀκέραια, τὴν «ἀπανταχοῦσα» γιὰ νὰ τὴν στηλιτεύσει μὲ δριμύτητα⁶¹. Ἐνα εἰρωνικὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο, τοῦ Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, φανερώνει καλὰ τίς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε, σὲ ἓνα τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς λογιόσυνης, τὸ κωνσταντινουπολίτικο φυλλάδιο: «Βλέπομεν δὲ τρανῶς ὅτι ὁ κύριος Ἰλαρίων ἐστὶν ἀληθὴς ρήτωρ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· και χαίρο-

59. π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, τχ. 20 (15 Ὀκτωβρίου 1820), σ. 626-630. Ὁ Κοραῆς ἔσπευσε ἀμέσως νὰ ἐκφράσει τὴν ἱκανοποίησή του στὸν συγγραφέα τοῦ ἀρθρου: «ὁ τελευταῖος Ἐρμῆς σου μὲ εὐφρανε διὰ τὴν κατὰ τοῦ τυφλοῦ Θεωροῦ καταφορὰν» (Ἀλληλογραφία, δ.π., τ. Δ', σ. 2). Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὁ Κοδρικῆς σχολιάζει εἰρωνικά, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Δ. Ποστολάκα, τὸ δημοσίευμα τοῦ Κοραῆ, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει στὴν ὀργὴ τῶν κοραϊστῶν γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ δὲν μνημονεύθηκε στὴν ἀρμόζουσα θέση ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς «ἀπανταχοῦσας» βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικῆ πρὸς τὸν Δημ. Ποστολάκαν», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τ. ΚΑ', 1970/71, σ. 83, 86-87. Οἱ κοραϊστὲς, πάλι, θεωροῦν ὅτι ὁ Κοδρικῆς εἶχε χολωθεῖ ἐναντίον τοῦ Ἰλαρίωνα, ἐπειδὴ τὸ ὄνομά του εἶχε παραληφθεῖ ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν σημαντικῶν λογίων ποὺ περιέχεται στὴν «ἀπανταχοῦσα» βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1821, σ. 218. Πάντα αὐτὴ ἡ μαγία νὰ ἀποδίδονται σὲ μικροφιλοτιμίες, ἀντιπαραθέσεις τῶν ὁποίων τὸ ἀντικείμενο εἶταν πολὺ πιὸ σημαντικό.

60. Τῆς *Μέλισσας* ἔχουμε, τώρα, φωτομηχανικὴ ἐπανάδοση, μὲ προελεγμένα τοῦ Κ. Θ. Δημητρά (: «Τὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά») και εἰσαγωγή τῆς Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα, ΕΛΙΑ, 1984.

61. *Μέλισσα*, τ. Γ', 1821, σ. 250-262. Οἱ συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ πρόσθεσαν στὸ κείμενο ἄφθονες δόσεις θαυμαστικῶν γιὰ νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴ στὰ σημεῖα ποὺ θεώρησαν διαβλητά.

μεν, διτι οί μεγάλοι και λαμπροί δεσπότες του γένους εξέλεξαν-
το, και κατέστησαν συνήγορον, άνδρα οντως Έλληνικώτατον,
ιερέα σωφρονέστατον, ολόλύζοντα, υπέρλαμπρον, και βοώντα
μετ' ενθουσιασμού· «Ζήτω ο ...! κτλ. κτλ. 'Ο ελληνικῶν φρονη-
μάτων ανάπλεος 'Ιλαρίων μιμείται θαυμασίως τὸν ἀθάνατον
Δημοσθένην, οστις ἡγάπα τὸν Φίλιππον και πάντας τοὺς Μακε-
δόνας, και ἐβόησε πολλάκις ἐνώπιον ἀπάντων τῶν 'Αθηναίων·
"Ζήτω ὁ Φίλιππος ὁ κραταιότατος, ὁ ἀκριβὴς φύλαξ τῆς δικαιο-
σύνης και τῆς ἐπιεικίας! Ζήτησαν οἱ δεσπότες και κύριοι τῶν
'Ελλήνων, οἱ λαμπρότατοι και χαριστόβρυτοι τῆς 'Ελλάδος ἀστέ-
ρες! κτλ." 'Ημίμησις τοῦ σοφοῦ 'Ιλαρίωνος οὐκ ἔστι δουλοπρε-
πής, ἀλλὰ τῷ ὄντι 'Ελληνική και συνηγόρω τοιοῦτῳ πρέπουσα.
"Ὅθεν και ἡμεῖς, εὐγνωμονοῦντες ὡς γνήσια τέκνα τῆς 'Ελλά-
δος, βοῶμεν εἰλικρινῶς· «Ζήτω αἰωνίως ὁ φιλογενέστατος
'Ιλαρίων, τὸ καύχημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως!»⁶².

'Η κριτική που ακολουθεῖ, με ὑπογραφή: «Ζ.Ψ.Ξ. ἐραστής
τῶν Μουσῶν»⁶³, ἐλέγχει, σχεδόν φράση με φράση, και χωρὶς

62. αὐτ., σ. 249-250. 'Ο Νικολόπουλος υπογράφει με τὰ ἀρχικά ψευδωνύμου του: 'Α[γαθόφρων] Λ[ακεδαιμόνιος]. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε βέβαιο διτι ἀν-
τλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Σ. Π. — Παρὰ τὴν ὀξύτητα τῆς διατύπωσης,
που διευκολύνεται και ἀπὸ τὸν σαρκαστικὸ τῆς χαρακτῆρα, ἡ παραλληλία Φί-
λιππος βασιλέας τῶν Μακεδόνων / Σουλτάνος και Μακεδόνες / Τοῦρκοι, ἀντι-
προσωπεύει ἔναν ἀπὸ τοὺς κοινούς τόπους τῆς ιστορικῆς (και τῆς ἐθνικῆς) συνεί-
δησης στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ.

63. π. *Μέλισσα*, τ. Γ', 1821, σ. 263-274. 'Ο Ζ.Ψ.Ξ. γράφει διτι γεννήθηκε
στὴν Κωνσταντινουπόλη (σ. 271) και διτι μένει στὸ Παρίσι (σ. 263), ἀλλὰ ἴσως
και αὐτὰ, ὅπως και τὰ ἀρχικά με τὰ ὁποῖα υπογράφεται, νὰ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ
κείμενο γιὰ νὰ δυσκολέψουν τὴν ταύτισή του. 'Ο Στ. Καρατζᾶς, *Κοραῆς και
Νικολόπουλος*, Ἀθήνα 1949, σ. 36 (πβ. τοῦ ἴδιου, «'Ο 'Αγαθόφρων Λακεδαιμό-
νιος και τὸ παρισινὸ περιοδικὸ "Μέλισσα"», π. *Πελοποννησιακά*, τ. Γ', 1959, σ.
242) θεωρεῖ πῶς ὁ Ζ.Ψ.Ξ. εἶναι ὁ Κοραῆς δὲν μοῦ φαίνεται πιθανόν. 'Επίσης δὲν
εἶναι ὀρθὴ ἡ ταύτισή του που προτείνεται στὰ ἴδια δημοσιεύματα (ἀντίστοιχα, σ.

υπερβολική καλοπιστία, την «τρομακτικήν άπεραντολογία», «τὸ ἄκριτον καὶ ἀπειρόκαλον», τὴν «ἠλιθίαν καὶ δουλικωτάτην ὑποταγήν» ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν συγγραφέα τοῦ φυλλαδίου. Ἄλλὰ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης θὰ ἀναδειχθεῖ, φωτίζοντας τὶς δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀντιλήψεις ποὺ ἀντιπαρτίθενται, ὅταν ὁ Ζ.Ψ.Ξ. θὰ ἀναιρέσει τὴν διατύπωση τῆς ἀπανταχοῦσας ὅτι «ἡ κλεῖς τῆς τυπογραφίας κεῖται ἐν χερσὶ βασιλέως»:

«Ἐγὼ ἔμαθα», γράφει ὁ Ζ.Ψ.Ξ., ὅτι εἰς τριῶν εἰδῶν τόπουσιν ὑφίσταται ἡ τυπογραφία. Α'. Ὅπου ἡ κλεῖς τῆς κεῖται, ὄχι ἐν χερσὶ βασιλέως, ἀλλ' ἐν χερσὶ νόμων, καὶ ἐν χερσὶ κάθε πολίτου, διὰ νὰ γράφῃ καὶ νὰ φρονῇ ὅ,τι θέλει κατὰ τὸ δικαίωμα τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας, παιδευόμενος ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς πολιτείας νόμους μόνον ἂν βλασφημῆσῃ, ἢ συκοφαντήσῃ, καὶ ὄχι ἂν γράφῃ πᾶσαν ἀλήθειαν, καὶ πειράξῃ τὴν ἀμέλειαν ἢ ἀδικίαν τοῦ δεῖνος ἢ δεῖνος προὔχοντος, ἐπισκοπῶν τὰ δημόσια πράγματα. Β'. Ὅπου ἡ κλεῖς κεῖται τῷ ὄντι ἐν χερσὶ βασιλέως, καὶ διοικεῖται κατὰ τὰ ἀτομικὰ τοῦ βασιλέως φῶτα καὶ τὴν προαίρεσιν. Γ'. Ὅπου ὁ βασιλεὺς οὔτε ἐφρόντισε ποτέ, οὔτε φροντίζει περὶ τυπογραφίας, καὶ μάλιστα ἀλλογλώσσου, οὔτε ἤξευρε ἂν ἔχῃ κλεῖδα ἢ ὄχι, ἀλλὰ χωρὶς νὰ τὴν ζητήσῃ, τοῦ τὴν χαλκεύουν καὶ τὴν προσφέρουν ἀβούλως ὑποβασιλίσκοι ὑποβασιλέων πενθιμοσχήμενες· ἐν ᾧ εἰμποροῦσαν νὰ φωτίσουν τὸν λαὸν μὲ ἡσυχον ἄνεσιν, αὐξάνουσι τὴν βαρύτητα τοῦ ζυγοῦ του, καὶ μὲ πρόφασιν πατρικῆς ὁδηγίας, διαιωνίζουσι τὴν τυφλότητα τοῦ ἔθνους των. Ἡ ἀλήθεια ἐφυγαδεύθη ἀπὸ ἐκεῖ. Ἐκεῖ ἡ ὑπόκρισις θριαμβεύει, ἀναθεματίζεται τὸ ἐλεύθερον φρόνημα, καίονται τὰ φύλλα, καὶ μένουσι τὰ πράγματα. Ποῖα εἶναι ἡ ὀρθότερα ἀπὸ τὰς τρεῖς κατηγορίας καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς ποῖαν ὑπάγεται ἄς τὸ μαντεύσῃ ὁ ἀναγνώστης»⁶⁴.

36, καὶ 260-261): Χριστόφορος Χριστιανουπολίτης = Ἰλαρίων σινάτης· πρόκειται γιὰ τὸν Παναγιώτη Κοδρικὰ.

64. π. Μέλισσα, τ. Γ', σ. 268-269. Ἐπισημαίνω τὶς διατυπώσεις τῆς τρίτης

Ἀρχὲς τοῦ 1821, σὲ ἓνα ἀνώνυμο διάλογό του, ὁ Κοραῆς θὰ ἀνανεώσει τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ τὸ φυλλάδιο καὶ τὸν συγγραφέα του⁶⁵. Ἡ «ἀπανταχοῦσα», μαζὶ μὲ τὰ ὅσα ἀκολούθησαν εἶχε συντελέσει πολὺ γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ, στὴ συνείδηση τῶν νεωτεριστῶν, ἡ κακὴ φήμη τοῦ Ἰλαρίωνα ὡς ἐχθροῦ τῶν φώτων. Ἔτσι, ὅταν, ἓνα χρόνο μετὰ τὴν κήρυξη τῆς ἐπανάστασης, κυκλοφόρησε, ὅπως φαίνεται, ἡ φήμη ὅτι ὁ Ἰλαρίων εἶχε συλληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὁ Κωνσταντῖνος Πολυχρονιάδης δὲ θὰ διστάσει νὰ γράψει, μὲ σκληρὸ σαρκασμὸ: «Τὸ μόνον λυπηρὸν εἶναι, ὅτι μεταξὺ τῶν φυλακισμένων εὐρίσκεται καὶ ὁ εὐπειθέστατος ὑπῆκοος τοῦ Σουλτάνου Ἰλαρίων· ἐὰν οὗτος λάβῃ τὴν τιμὴν ν' ἀποκεφαλισθῇ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ποῖος θὰ παρηγορήσῃ τὴν Ἑλλάδα;»⁶⁶. Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀντιπαλότητες, ποὺ ὀπωσδήποτε ὑπῆρχαν, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, μόνες τους, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ διάσταση ποὺ δόθηκε στὶς σχετικὲς ἐκδηλώσεις, τὸ ιδεολογικὸ κλίμα ποὺ ἐξέφραζε τὸ φυλλάδιο τοῦ Ἰλαρίωνα, καὶ ἡ διαφαινόμενη, κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιδέξεις διατυπώσεις, ἀπειλῆ, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀνησύχησε τοὺς προοδευτικὸς διανοούμενους. Οἱ πληροφορίες ὅτι, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπιβλήθηκε λογοκρισία στὰ βιβλία, ἐπιβεβαίωσαν τὸ βᾶσιμο τῶν φόβων τους.

Καὶ γιὰ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας τοῦ 1820 ὅσα γνωρίζα-

ἐκδοχῆς, ὅπου ὁ Ζ.Ψ.Ξ. ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ Τούρκοι, ἀδιάφοροι γιὰ τὰ θέματα τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, ὑποκινοῦνται νὰ παρέμβουν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ «δικαιωνίζουσι τὴν τυφλότητα τοῦ ἔθνους των».

65. α' Ἀθανασίου καὶ Νικολάου Διάλογος», π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1821, σ. 20.

66. Ἐπιστολὴ Κωνσταντῖνου Πολυχρονιάδη, ἀπὸ Πίζα, 11/23 Μαρτίου 1822, πρὸς Γεώργιο Πραϊτῆ, Βραχώρι· βλ. Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἐκδ. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, τ. Α', Ἀθήνα 1963, σ. 142.

με εΐταν κάπως άχνά⁶⁷. Οί πληροφορίες πού μπορούμε νά άντλή-
σουμε άπό τά έπιστολικά κείμενα του Πίκκολου και του Σ. Π.
έπιτρέπουν νά άναπαραστήσουμε, ώς ένα βαθμό, τή σειρά τών
σχετικών περιστατικών.

Ή άρχή φαίνεται ότι έγινε με τήν έκδοση, τήν άνοιξη ή τó
καλοκαίρι του 1820⁶⁸, «πατριαρχικής προσαγής», πρós τούς
βιβλιοπώλες τής Κωνσταντινούπολης⁶⁹, «νά μñν πωλοϋν κανέν
βιβλίον», άν δέν έχει πρῶτα ύποβληθει σέ έκκλησιαστικό έλεγ-
χο⁷⁰. Φαίνεται ότι στην ίδια πατριαρχική έκδοση όρίζονταν πώς
τήν εϋθύνη για τόν έλεγχο τής ορθοδοξίας τών βιβλίων θά τήν
είχε ό Ήλαρίων. Στην «προσαγή» αύτήν πρέπει νά άναφέρεται
και ό Κωνσταντίνος Κούμας όταν γράφει ότι «τά βιβλία έξωτε-
ρικά και έσωτερικά καθυπεβλήθησαν εις αύστηρόν λογοκριτήν

67. Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθήνα. 1985, πολλ.,
ιδιαίτερα στή σ. 450· R. Clogg, «Some Protestant Tracts Printed at the Press
of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople», *Eastern Churches Re-
view*, τ. Β', 1968, σ. 153 κ.έξ.

68. Για τή χρονολόγηση στηρίζομαι στην πληροφορία του Σ. Π. (έδῶ, σ. 34),
ότι ή πατριαρχική πράξη είναι μεταγενέστερη άπό τήν άνάθεση τής έπιστολίας
του Πατριαρχικού Τυπογραφείου στον Ήλαρίωνα, δηλαδή μετά τόν Μάρτιο ή
Ήπρίλιο του 1820 όποτε άρχισε ή άναδιοργάνωση τής τυπογραφίας· πβ. Γ. Γ.
Παππαδόπουλος-Γ. Π. Άγγελόπουλος, *Τά κατά τόν άοίδιμον... Γρηγόριον Ε΄*,
τ. Α΄, Άθήνα 1865, σ. 174-179· Σπ. Παπαγεώργιος, *Του μητροπολίτου Άρτης
Ήγνατίου Α΄ άλληλογραφία*, δ.π., σ. 225.

69. Και ό Ν. Πίκκολος και ό Σ. Π. μιλοϋν στα γράμματά τους μόνο για τήν
Κωνσταντινούπολη και άπό τά συμφραζόμενά τους συνάγεται ότι δέν πρόκειται
για μέτρα πού έχουν ισχύ σέ όλο τó κλίμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (βλ.
έδῶ, σ. 29 και 34). Άς σημειώσουμε έδῶ ότι τόσο ή άπαγόρευση τής έπικοινωνί-
ας με τούς Δυτικούς (βλ. σ. 47 σημ. 46), όσο και ή άπαγόρευση τής άλληλοδι-
δακτικής μεθόδου, για τήν όποία θά γίνει λόγος στή συνέχεια, είναι μέτρα πού
άφορουν μόνο τήν περιοχή τής Κωνσταντινούπολης, έπίσκοπος τής όποίας είναι
ό ίδιος ό Πατριάρχης.

70. Έπιστολή Ν. Πίκκολου, έδῶ, σ. 29.

μέ δικτατωρικήν ισχύν, εἰς τὸν πρῶν Σιναΐτην Ἰλαρίωνα, εἰδή-
μονα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατεύ-
σῃ»⁷¹. Ὁ Πίκκολος, προσωποποιῶντας στὸ ἔπακρο τὰ πράγμα-
τα, συμπληρῶνει, στὸ γράμμα του, ὅτι ὁ Ἰλαρίων, «ὁ ἅγιος
Μουλαρίων», εἶταν ἐκεῖνος πού προκάλεσε τὴν πατριαρχικὴ
ἀπόφαση⁷².

Τὸ κείμενο τῆς «προσταγῆς» λανθάνει. Μποροῦμε νὰ ὑποθέ-
σουμε, εὐλογα, ὅτι τὸ περιεχόμενό της θὰ εἶταν παρεμφερές
πρὸς τὸ περιεχόμενο ἀνάλογης πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου τοῦ
1798, πατριάρχης εἶταν καὶ τότε ὁ Γρηγόριος Ε', γιὰ τὸν ἐλεγ-
χο τῶν βιβλίων πού κυκλοφοροῦσαν στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή⁷³.

Ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφαση πρέπει νὰ ἐφαρμόστηκε· στὸ
γράμμα του πρὸς τὸν Κ. Νικολόπουλο, ὁ Σ. Π. ἀναφέρει ρητᾶ: ὁ
Ἰλαρίων «περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπό-
λεως, διὰ νὰ ἰδῆ μήπως ἦλθε κανένα βιβλίον ὅσα δὲν συμφωνοῦ-
σι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγρυτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πα-
τριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»⁷⁴.
Ἔχουμε, δηλαδή, παρακολούθηση τῶν βιβλιοπωλείων, δήμευση
τῶν βιβλίων πού θεωροῦνται ὑποπτα, γνωμοδότηση γιὰ τὰ κα-
κόδοξα ἔντυπα καὶ καταδίκη τους. Ὑπάρχει, ἔτσι, μιὰ διαδικα-
σία καὶ μιὰ νομότυπη κάλυψη τοῦ λογοκριτῆ Ἰλαρίωνα, ὁ ὁποῖ-
ος δὲν λειτουργεῖ αὐθαίρετα, ὅπως γράφουν οἱ ἐπικριτές του,

71. Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 514.

72. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 29. Καὶ ὁ Στ. Κανέλλος θεωρεῖ τὸν Ἰλαρίωνα ὑπεύθυνο γιὰ τὰ κατασταλτικὰ μέτρα τοῦ 1820· βλ. κ. Iken. *Leukothea*, τ. Α', Λειψία 1825, σ. 9 καὶ 15 (=Α. Δημητράκοπουλος, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων τῆ Νεοελληνικῆ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάθα*, Τεργέστη, 1872, σ. 51 σημ. 1).

73. Βλ. Γ. Γ. Παπαδόπουλος-Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τόν... Γρηγόριον Ε'*, ἔ.π., τ. Β', 1866, σ. 495-497.

74. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 34.

ἀλλὰ μέσα σὲ πλαίσια πού ἔχει ὀρίσει ἡ προϊσταμένη ἀρχή.

«Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἡμπορεῖ νὰ τυπωθῆ, μήτε νὰ πωληθῆ ἂν δὲν προεξετασθῆ ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα», θὰ γράψει ὁ Πίικολος⁷⁵. Καὶ πραγματικά, ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο λειτουργιῶν — λογοκρισία τῶν βιβλίων πού ἐκδίδονται στὴν Κωνσταντινούπολη· ἀπαγόρευση τῆς πώλησης βιβλίων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀλλοῦ, ἂν τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἔχει ἐλεγχθεῖ προηγουμένως — θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει, ἐδῶ, τὸν παραλληλισμὸ πού ἐπιχειρεῖται μὲ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ὡστόσο, ἡ ἔμφαση πού δόθηκε, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀπὸ ἓνα τμῆμα τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὴν πρόθεση τοῦ ἱερατείου νὰ συσταθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἓνα εἶδος «ἱεροῦ κριτηρίου», ὅπως μεταφράστηκε ἡ «sainte inquisition», χρειαζόταν καὶ κάποια ἄλλα, πραγματικά ἢ ὑποθετικά, τεκμήρια γιὰ νὰ στοιχειοθετηθεῖ.

Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ εἶταν ἡ παράδοση στὴν πυρὰ τῶν ὑποπτῶν βιβλίων — βασικὸ καὶ ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο στὴ λειτουργία τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ἡ τύχη τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος»⁷⁶ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ὑποδαυλίσει ὅλες τὶς ὑποψίες. Τὸ ἀνώνυμο μαχητικὸ φυλλάδιο εἶχε ἐκφράσει, μὲ σαφήνεια, στὰ 1819, τὰ ζητούμενα τῆς δημοκρατικῆς καὶ τῆς ἀντικληρικῆς πτέρυγας τοῦ Διαφωτισμοῦ: «ἡ ἱερά δεσποτεία τῶν νόμων, οἱ ὅποιοι, ὄντες κανόνες συμφωνημένοι ἀπὸ ὅλους διὰ τὰ δίκαια ὄλων, προστατεύουν μὲ ἰσότητά ὅλους»⁷⁷, εἶναι τὸ πρῶτο ζητούμενο· τὸ δεύτερο, ὁ περιορισμὸς τοῦ κλήρου στὰ αὐστηρῶς ἐκ-

75. Βλ. ἐδῶ, σ. 29.

76. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*, Ἐν Παρισίοις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1819. Διαθέτουμε, τώρα, σχολιασμένη ἐκδοση τοῦ φυλλαδίου ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Γκίνη, «*Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*», Ἀθήνα 1954 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν σολογικὸ τόμο *Ἐρνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῖν*, Ἀθήνα 1965, σ. 140-156].

77. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*, σ. 4 (ἐκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 147).

κλησιαστικά του καθήκοντα: «ὅπου τὸ ἱερατεῖον ἐπικρατεῖ, ἀντὶ νὰ τρέξη ἡ εὐδαιμονία» ... «ἀργοπορεῖ, περιορίζεται, ἢ καὶ ἀπομακρύνεται. Καὶ ἐξεναντίας» ... «ὅπου οἱ ἐντόπιοι ἔχουν ἀρετὴν γνῶσιν διὰ νὰ περιορίσουν τὸν ἀρχιερέα εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν, καὶ νὰ πάρουν αὐτοὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν κοινῶν, ἐκεῖ διαφαίνεται ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλανθρωπία» ... «καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἀντὶ νὰ σύρη, σύρεται ἀπὸ τὸ κοινὸν πνεῦμα»⁷⁸. Ἡ ἀντίδραση στὴν Κωνσταντινούπολη εἶταν ἄμεση καὶ ἀποδόθηκε, πάλι, στὸν σιναίτη Ἰλαρίωνα⁷⁹: τὸ βιβλίον παραδόθηκε στὶς φλόγες «δημοσίως»⁸⁰, «μέσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πατριαρχείου»⁸¹, μὲ σύμφωνη γνώμη τοῦ Γρηγορίου Ε'⁸².

78. αὐτ., σ. 6-7 (ἐκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 149).

79. Ἡ *Μέλισσα* (τ. Γ', σ. 306-312) δημοσιεύει περὶληψὴ τῶν *Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος*, τιτλοφορημένη: «Ἐπιτομὴ τοῦ γεναιίου καὶ ἀφελίμου ποιήματος, τοῦ ἐπιγραφομένου Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος, τοῦ κατακαυθέντος ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τῷ αὐτῷ ἔτος τὸ σωτήριον, διὰ συνεργείας τοῦ μιᾶρου προδότου Ἰλαρίωνος κτλ. κτλ. κτλ.»

80. «Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔκαυσαν δημοσίως μίαν νεωστὶ ἐκδοθεῖσαν φυλλάδα», γράφει ὁ Π. Κοδρικᾶς στὶς 20 Νοεμβρίου 1820· συνεχίζει: «Δὲν γνωρίζω τὸ σύγγραμμα, οὔτε ἤξεύρω ποῖος εἶναι ὁ συγγραφεὺς. Συμπεραίνω ὁμως ὅτι εἶναι φιλοσοφικόν, καθ' ὅτι ὁ ἐξ Ἀρμαθείας μυστικοἀπόστολος Πολυχρονιάδης περιερχόμενος ἐσχάτως τὴν Γερμανίαν καὶ Ὀλλάνδα μοι ἔγραψεν ὅτι ἐκ τῶν ἀντιφιλοσοφικῶν συγγραμμάτων μου ἔλαβαν οἱ παπᾶδες τόσον θάρρος ὥστε ἐτόλμησαν δημοσίως νὰ κάψουν σύγγραμμα φιλοσοφικόν, ἀπαιτινόμενον εἰς τὴν Παλιγγενεσίαν τοῦ Γένους» βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικᾶ*, δ.π., σ. 87. Ἡ χρονολογία βοηθᾷ γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὴ «φυλλάδα» μὲ τοὺς *Στοχασμοὺς τοῦ Κρίτωνος*.

81. I. Iken, *Leukoithes*, τ. Α', 1825, σ. 9· Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ἐπανορθώσεις*, δ.π., σ. 51 (γράμμα τοῦ Στ. Κανέλλου στὸν Κ. Iken, χρονολογημένο 4 Φεβρουαρίου 1822).

82. Ὁ Στ. Κανέλλος, πού γράφει μετὰ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατριάρχη, εἶναι προεκτικὸς στὴ διατύπωσή του: «πειθοντες ἢ μᾶλλον βιάζοντες καὶ τὸν μακαρίτην, τὸν ἄλλως σεβαστὸν καὶ ὀρθόφρονα Πατριάρχην Γρηγόριον, νὰ παραδώσουν

Πάντως, για να παραδοθεί ένα βιβλίο στην πυρά, χρειάζεται πρώτα να εξεταστεί και να καταδικαστεί από την αρμόδια εκκλησιαστική αρχή, στην περίπτωση μας από τη Σύνοδο του Πατριαρχείου. Έχουμε, έτσι, μέσα στο ίδιο πάντα κλίμα, μιὰ άλλη σειρά ενεργειών, για την οποία τὰ κενὰ τῆς πληροφόρησής μας εἶναι, ἐπίσης, πολὺ μεγάλα. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Φιλήμονα ὅτι, γύρω στὰ 1820, ὑπῆρξαν ἐπώνυμοι ἀφορισμοί, ἀπὸ τὸν Πατριάρχη, Ἑλλήνων πού εἶχαν δημοσιέψει «ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ» φιλελεύθερα συγγράμματα⁸³. Ὁ Φιλήμων ἀναφέρεται καὶ σὲ πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους πού ἀνακοίνωναν τοὺς ἀφορισμοὺς αὐτοὺς. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ —ἀφορισμοὺς, ἐγκυκλίους— κανένα δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ὡς σήμερα, ὅπως δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ οὔτε τὸ κείμενο τῆς καταδίκης τῶν *Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνα*. Δὲν ἔχει, ἐπίσης, ἐπισημανθεῖ, ὅσο γνωρίζω, καμιὰ ἐπώνυμη πληροφορία γιὰ ἀφορισμὸ κάποιου λογίου, εἴτε ἀπὸ ἐκείνους πού, κατὰ τὸν Φιλήμονα, «ὠνομάζοντο ρητῶς» στὶς πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, εἴτε κάποιου ἄλλου⁸⁴. Δὲν γνωρίζουμε, ἔτσι, οὔτε τὸ σκεπτικὸ πού χρησιμοποίησε τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀφορίσει τὸν Ν. Πίχκολο, ἀποδεχόμενο, ὅπως φαίνεται, τὶς αἰτιάσεις τοῦ Ἰλαρίωνα. Εἶναι, ἴσως, ἐνδεχόμενο, κάποια ἀπὸ τὰ ἀφορισμένα βιβλία, νὰ παραδόθηκαν καὶ αὐτὰ στὴν πυρά, ὅπως ἄλλωστε τὸ θέλει ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ὁ Σ.

εἰς τὰς φλόγας» κλπ. Βλ. Κ. Ικεν καὶ Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση.

83. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 8-9.

84. Ἐνα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ *Ἐρμῆλος ἢ Δημοκριθιρῆλειος*, τοῦ Μιχαήλου Περδικάρη (1817), ἀν ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ μεταγενέστερη πληροφορία ὅτι τὸ ἔργο καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Τὰ ἑλληνικά σχολεῖα*, Ἀθήνα 1933, σ. 85· πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 1975, σ. 179 καὶ *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 1985, σ. 165.

Π. γράφει στον Νικολόπουλο ότι τὰ βιβλία πού δημεύει ὁ Ἰλαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, «τὰ κακοεξηγηῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»⁸⁵.

Στὴν ὑπερθερμασμένη ἀτμόσφαιρα τῶν χρόνων ἐκείνων, οἱ φῆμες, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν ἀνταποκρίνονται, ἐντελῶς, στὴν πραγματικότητα, τροφοδοτοῦν τὶς ἐντάσεις, ἐνῶ, παράλληλα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε, κάποιες φορές ἀποτελεσματικότερα ἀπ' ὅ,τι τὰ ἴδια τὰ γεγονότα, τὸ ἐπίπεδο στοῦ ὁποῖο λειτουργοῦν οἱ συλλογικὲς νοοτροπίες καὶ οἱ συλλογικὲς συμπεριφορές. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε, νομίζω, καὶ τὴν πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ τὶς κατηγορίες πού διατυπώνεται στοῦ κείμενο τοῦ Πύκκολου, ὅτι, δηλαδή, στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντιμετωπίστηκε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανωθεῖ ἡ δολοφονία προοδευτικῶν λογίων.

Ἡ πληροφορία πού μεταδίδει ὁ Πύκκολος, μεταγράφοντας μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ (ἄρα, κατὰ τεκμήριο, αὐτολεξεῖ) ἀπὸ γράμμα σταλμένο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι σαφής: ὁ Ἰλαρίων «ἔδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ ποινὴν θανάτου πέντε ἐξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνσπεύρουν ἐπανάστασιν, διὰ νὰ σωφρονισθοῦν οἱ ἄλλοι». «Ἐδωκε γνώμην», εἰσηγήθηκε, δηλαδή, στὸν Πατριάρχη ἢ στὴ Σύνοδο, ἀρμόδιες ἀρχὲς γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα. Στὸ σατιρικὸ κείμενο πού ἐνσωματώνεται στοῦ γράμμα του Πύκκολου ἡ διατύπωση εἶναι: «νὰ τιμωρηθῶσιν μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδασταί»⁸⁶.

Ἡ φήμη ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἀντιμετώπιζε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανώσει τὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές, εἶχε, φαίνεται, κυκλο-

85. Βλ. *ἔδῳ*, σ. 34.

86. Βλ. *ἔδῳ*, σ. 23 καὶ 29.

φορήσει αρκετά στα 1820-1821, και, μία τουλάχιστον φορά, είχε φτάσει ως την έντυπη δημοσιότητα. Στον τρίτο τόμο της *Μέλισσας* καταχωρίζεται επιστολή από τα Θεραπειά, μηνολογημένη 25 Αύγουστου 1820· εκεί, μιλώντας για τον Ίλαρίωνα, ο επιστολογράφος σημειώνει: «Είναι άπαραδειγμάτιστον κοντά εις άλλα του προτερήματα και τὸ πρὸς τὸν σοφὸν γέροντα*** και τοὺς φίλους αὐτοῦ ἀσπονδὸν μῖσος του. Πιστεύεις, φίλε, ὅτι παρακινεῖ τὸν Π. νὰ συνεργήσῃ διὰ νὰ ἐξοδευθῶσι τοῦ κοινοῦ ἀρκετὰ γρόσια διὰ νὰ κατατρεχθῶσι, και εἰ δυνατόν, νὰ φ...θῶσιν(!!!) οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος;»⁸⁷. Σοφὸς γέρων εἶναι, βέβαια, ὁ Κοραῆς, Π. ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος και τὰ ἀποσιωπητικὰ τοῦ «φ...θῶσιν» δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ καλύψουν τὸ ρῆμα και τὸ νόημα: «νὰ φονευθῶσιν οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος».

Ἔχουμε, ἔτσι, γιὰ τὸ θέμα τῶν «φόνων», δύο ἐνδείξεις, ἀπὸ πηγὲς ποὺ δείχνουν, και ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, πολὺ συγγενικές, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, ὅπωςδῆποτε, δὲν εἶναι ταυτόσημες. Σ' αὐτὲς μπορούμε νὰ προσθέσουμε μία ἀκόμη, κάπως διαφορετικὴ, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κοραῆ. Ὁ Κοραῆς παρακολουθοῦσε μὲ μεγάλη ἀνησυχία τὶς ἐνέργειες ποὺ ὑποκινοῦσε ὁ μητροπολίτης τῆς Χίου Πλάτων και ὁ πατριάρχης Γρηγόριος προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθεῖ τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου και ὁ διευθυντὴς του Νεόφυτος Βάμβας⁸⁸. Πολλοὺς μῆνες μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, στὶς 21 Δεκεμβρίου 1821, πληροφορεῖ τὸν φίλο του Ἰάκωβο

87. π. *Μέλισσα*, τ. Γ', 1821, σ. 274-275. Τὸ ὄνομα τοῦ Ίλαρίωνα δὲν ἀναγράφεται· ὁ επιστολογράφος (ἢ οἱ συντάκτες τῆς «Μέλισσας»;) τὸ ἔχει ἀντικαταστήσει μὲ τὴν διατύπωση: «τοῦ κακοῦ θεστάτου, τυφλοῦ θ.τ.τ.γ., συντάκτου τῶν π.τ.κ.» Τὰ ἀρχικὰ πρέπει νὰ διαβαστοῦν: *θεωροῦ τῆς τυπογραφίας τοῦ γένους*, τὰ πρῶτα και *προλεγόμενων τῆς Κιβωτοῦ*, τὰ δεύτερα.

88. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δύο φίλοι. Κοραῆς και Βάμβας*, Ἀθήνα 1953, σ. 37 ἔξ. και τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις.

Ρώτα: «Ἐμαθες ἴσως ὅτι ὁ Βάμβας ζῆ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα· ὀλίγον ἔλειψε, φίλε μου, νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής, τοῦ ὁποίου ἴσως τὴν ὥραν ταύτην ἀσπάζονται τὰ λείψανα καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν πρεσβείαν οἱ Ὁδ[ησσινοί]. Ὡ τὸν ἡλίθιον τὸν Σουλτ[άνον]! τοὺς φίλους του σφάζει, ἀντὶ νὰ τοὺς φορέσῃ καυτ[άνι]!»⁸⁹.

Ἡ βιαιότητα τοῦ κειμένου αὐτοῦ⁹⁰ θὰ ἔφτανε καὶ μόνη της γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἔνταση πού εἶχαν προσλάβει οἱ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις στὰ χρόνια πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Γιὰ τὸ θέμα μας ἄς συγκρατήσουμε, ἐδῶ, μόνο τὴν πληροφορία ὅτι τοῦ Βάμβας «ὀλίγον ἔλειψε νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής», δηλαδή ὁ Γρηγόριος Ε'⁹¹. Αὐτὴ τὴ φορά δὲν κατηγορεῖται ὁ Ἰλαρίων ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης.

Τρεῖς ἐνδείξεις, λοιπόν, ἀπὸ τὸν Πίκκολο, τὸν ἀνώνυμο τῆς *Μέλισσας* καὶ τὸν Κοραῆ, γιὰ τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία μπῆκε στὸν πειρασμὸ νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ τόσο ριζικὰ μέσα τοὺς ἀντιπά-

89. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, δ.π., τ. Δ', σ. 320.

90. πού δὲν εἶναι τὸ μόνο: πβ. τὴ σκληρὴ καὶ ἀμείλικτη διατύπωση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου γιὰ τὸν μητροπολίτη Χαλκηδόνος Γεράσιμο, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε θανατωθεῖ μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἀρχιερεῖς ἀπὸ τοὺς Τούρκους: «τοῦ ἀναξίως ζῶντος Χαλκηδόνος». Τὴν ὀργὴ τοῦ Οἰκονόμου εἶχε προκαλέσει ἡ στάση τοῦ μητροπολίτη ἐναντίον τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοραῆ, στὴ σύνοδο τοῦ Μαρτίου 1821· βλ. Κώστας Λάμπας, «Πατριαρχικὴ Σύνοδος "περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων" τὸν Μάρτιο τοῦ 1821. Μία μαρτυρία τοῦ Κων. Οἰκονόμου», π. *Μνήμων*, τ. 11, 1987, σ. 125. Ὅπως ὁ Κοραῆς γιὰ τὸν Γρηγόριο, ἔτσι καὶ ὁ Κ. Οἰκονόμος, ἐκφράζει τὴ γνώμη του σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ. Γιὰ μιά, πὺ εἰρωνική, διατύπωση τοῦ Κ. Πολυχρονιάδη πού ἀναφέρεται στὸν Ἰλαρίωνα σιναίτη, βλ. *ἐδῶ*, σ. 56.

91. Κατιμερτζής = πατριάρχης Γρηγόριος· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δύο φίλοι*, δ.π., σ. 72, σημ. 78. Ὁ Κοραῆς χρησιμοποιεῖ τὸ παρατσούκλι κατιμερτζής καὶ τὸ ἰσοδύναμό του πλακουντοπώλης στὰ γράμματά του πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ρώτα, ὅταν θέλει νὰ ἐπικρίνει ἐνέργειες τοῦ Πατριάρχου.

λους της. Και οι τρεις μαζί δεν συγκροτούν μὲν ἀπόδειξη. Μπορεῖ, ὅμως, εὐκόλα νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς πῶς, μέσα σὲ μιὰ τόσο φορτισμένη πνευματικὴ συγκυρία, ὅταν τὰ αὐστηρὰ μέτρα τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν σχολείων καὶ τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ὀδηγήσει σὲ παροξυσμὸ τὶς ἀνησυχίες καὶ τοὺς φόβους τῆς προοδευτικῆς μερίδας — «εἶδα τὰ ὅποια μαθήματα διδάσκονται εἰς τὴν Χίον», γράφει κάποιος, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸν μητροπολίτη Ἰγνάτιο, τὸν Μάιο τοῦ 1820: «ἐγέλασα ὅταν εἶδον εἰς τὴν ἀρχὴν τὴν Θεολογίαν, εἶτα τὰ γραμματικὰ καὶ εἰς τὸ τέλος τὴν Χημείαν. Φόβος καὶ τρόμος!»⁹² — μιὰ κουβέντα, μιὰ ἀπειλὴ ἢ μιὰ ὑπόνοια θὰ μπορούσαν νὰ προσλάβουν εὐκόλα, στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ διώκονται, διαστάσεις ἀσύμμετρος πρὸς τὶς πραγματικὲς προθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητες, τοῦ ἀντιπάλου.

Ἡ φημολογία γιὰ τὴν ὀργάνωση δολοφονιῶν θὰ πρέπει, ἄλλωστε, νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὰ ὅσα κυκλοφοροῦν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γιὰ τὴν κατάδοση νεωτεριστῶν στὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ὁ Πίκκολος γράφει πῶς ὁ Ἰλαρίων ἀπέιλησε ὅτι θὰ τὸν προδώσει στοὺς Τούρκους⁹³. Τὸν ἴδιο χρόνο, ὁ γάλλος ὑποπρόξενος στὴ Σμύρνη, ἀναφέρει, στὴν κυβέρνησή του, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος εἶχε κινδυνέψει νὰ χάσει τὴ ζωὴ του, ὅταν ὁ μητροπολίτης τῆς Σμύρνης Ἄνθιμος καὶ οἱ δημογέροντες τῆς πόλης τὸν κατάργγειλαν στὶς τουρκικὲς ἀρχές ὅτι διδάσκει στὸ σχολεῖο του, στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο, τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ Τουρκικοῦ ζυγοῦ⁹⁴. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μόνα

92. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828)*, τ. Β', Ἀθήνα 1961, σ. 121. Γνωρίζουμε καὶ τὸν δισταγμὸ τοῦ Κοραῆ νὰ δημοσιεύσει ἕνα κείμενό του ποὺ μπορούσε νὰ προκαλέσει τοὺς «καταράτους Ἰπκαρίωνας» (Ἐλληλογραφία, δ.π., τ. Δ', σ. 265).

93. Βλ. ἐδῶ, σ. 22.

94. Ν. Γ. Σβορώνος, *Ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία τὸ 1820. Ἐνα*

πού γνωρίζουμε (και θά πρέπει, κάποτε, νά συσχετισθοῦν και μὲ ὅσα κατ' ἐπανάληψη ἔχουν γραφτεῖ γιὰ τὶς ἀνησυχίες πού λέγε-
ται ὅτι προκάλεσε στοὺς Τούρκους ἡ εἰσαγωγή τῆς ἀλληλοδιδα-
κτικῆς μεθόδου στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα: πρόκειται, στὴν πραγμα-
τικότητα, γιὰ ἑλληνικές, συντηρητικές, ἀνησυχίες, πού μεταδό-
θηκαν και στοὺς Τούρκους). Καὶ εἶναι πιθανό, τελικά, ἐκεῖνοι
πού μιλοῦν γιὰ ὀργάνωση δολοφονιῶν νά ἔχουν στό νοῦ τους τὴν
κατάδοση λογίων στίς τουρκικές ἀρχές, κατάδοση πού, κατὰ
τεκμήριο, προδίκαζε τὴ θανάτωση ὅσων θά ἀντιμετώπιζαν τέ-
τοιου εἶδους κατηγορίες. Αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ θά πρέπει νά ὑπαι-
νίσσεται, στὰ τέλη τοῦ 1820, ὁ Κοραῆς, ὅταν γράφει ὅτι οἱ
διῶκτες τῆς φιλοσοφίας δὲν διαθέτουν πιά «μαχαίρας» οἱ ἴδιοι,
ἀλλὰ ὅτι «ἐμποροῦν νά δανεισθῶσι τὴν μάχαιραν [τῆς ἐξουσί-
ας], ἂν τοὺς ἔλθῃ ὄρεξις»... «νὰ χύσωσιν αἷμα τῶν στηλιτευόν-
των τὰ πάθη των»⁹⁵. Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, τώρα, ὅτι στὴ διάρ-
κεια πατριαρχικῆς συνόδου, τὸ τρίτο δεκαήμερο τοῦ Μαρτίου
1821, ὅπου ζητήθηκε «νὰ παραδειγματισθῇ» ὁ Κωνσταντῖνος
Κούμας και ὅπου, ἀπὸ ἰσχυροὺς ἀρχιερεῖς, ἐξστομίστηκαν
«ὑβρεῖς» «κατὰ τοῦ Κοραῆ και τῶν ὀπαδῶν του», ὁ πατριάρχης
Γρηγόριος Ε', ἐμπρὸς και στὴν ἀντίδραση τοῦ Κωνσταντίνου
Οἰκονόμου, πού παρευρέθηκε και μίλησε στὴ σύνοδο, ἀναγκά-
στηκε «καὶ ἄκων και ἐκῶν», νά ἐλέγξει «τοὺς Ἀρχιερεῖς, ὅτι δὲν
πρέπει ὀνοματωδῶς εἰς τοιούτους καιροὺς νὰ κατηγορῶσιν ἄν-
δρας πεπαιδευμένους, εἰ δὲ μή, εἶναι ἀξιοὶ νὰ θεωρῶνται ὡς
φονεῖς»⁹⁶.

Οἱ καταγγελίες, ὅπως διατυπώθηκαν, και τὰ στοιχεῖα, ὅσα

γαλλικὸ ὑπόμνημα, Ἀθήνα 1977 (ἀνάτ. ἀπὸ τὸν τόμο *Νεοελληνικὸς Διαφωτι-
σμός. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1980 [=π. Ὁ Ἐραμιστῆ, τ. ΙΑ']),
σ. 396.

95. *Συμβουλὴ τριῶν Ἐπισκόπων*, 1820, σ. X-XI.

96. Κώστας Λάμπας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, ὁ.π., σ. 125

διαθέτουμε, δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὑπῆρξαν, πραγματικά, ἐνέργειες σὰν αὐτὲς ποὺ σχολιάζουμε ἐδῶ. Εἶναι, ὁμως, πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν πνευμάτων τῆς ἐποχῆς, ὅτι ἓνα τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, μικρὸ ἴσως, ἀλλὰ, ὅπως ἴσως, ἐξαιρετικὰ δυναμικὸ, εἶναι ἕτοιμο, στὰ 1820, νὰ δεχτεῖ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι ἰκανὴ νὰ προχωρήσει στὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἢ στὴν κατάδοση τῶν ἀντιπάλων της, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἐξουδετερώσει μὲ ἄλλον τρόπο. Στὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν, παραδοχὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ἐμβέλεια ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητος ἐνὸς γεγονότος.

Ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε καὶ γιὰ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Ἰλαρίωνα, ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ὅπως τὴν μεταφέρει ὁ Πίικολος. Ὁ Κοραῆς ἐκφράζει, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συνέπεια, τὶς πιὸ ριζοσπαστικὲς τάσεις ποὺ διαμορφώνονται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Εἶναι φυσικὸ, λοιπόν, νὰ ἀποτελεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν στόχο καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶδαμε ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Μαρτίου 1819 σκόπευε, κατὰ κύριο λόγο, τὴ δική του διδασκαλία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, τρεῖς πατριάρχες⁹⁷ ἐκφράζουν δημόσια τὴν εὐαρέσκειά τους γιὰ τὴ «Μελέτη» τοῦ Κοδρικᾶ, ἓνα ἔργο ποὺ θέλει νὰ ἀποκρούσει τὶς θεωρίες τοῦ Κοραῆ καὶ στὸ ὅποιο ὁ χιῶτης σοφὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐπικίνδυνος «ἀνατροπεὺς τῶν καθεστώτων». Ἡ ἀποδοκιμασία εἶναι πάλι ἔμμεση, ἀλλὰ δημόσια καὶ πιὸ ἐπίσημη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ. Ἄμεσα ἐνδιαφερόμενος, ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς,

97. Ὁ Γρηγόριος Ε', ὁ προκατόχος τοῦ Κύριλλος καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Ἀβράμιος· βλ. π. Καλλιόπη, τ. Β', 1820, σ. 185 καὶ 200. Ὁ Κοραῆς, ἂν καὶ πίστευε στὴ γνησιότητα τῶν ἐπιστολῶν, προσπάθησε, μὲ ἀλλεπάλληλα δημοσιεύματα, νὰ πείσει ὅτι εἶταν πλαστές. Τὰ πράγματα ἔχουν τώρα ξεκαθαρίσει· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Προτομὴ τοῦ Κοδρικᾶ*, Ἀθήνα 1953, σ. 60. 66.

δταν έλαβε τήν πατριαρχική έπιστολή του Γρηγορίου Ε', τήν θεώρησε «ώς ένα ούράνιον κεραυνόν έξολοθρευτικόν τής όλεθρίου φατρίας» τών κοραϊστών⁹⁸.

Όμως, για τήν Έκκλησία, ό Κοραής είναι ένας ιδιότυπος αντίπαλος, ό όποιος δέν μπορούσε νά αντιμετωπιστεί με τά συνηθισμένα, τρέχοντα, μέσα. Τό μεγάλο κύρος του, ιδίως στη φωτισμένη Εύρώπη, τά στηρίγματα που διέθετε σέ κύκλους με σημαντική έπιρροή στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και ή δεξιοτεχνία του στα θέματα τής τακτικής, είχαν φέρει, άρκετές φορές, σέ δύσκολη θέση τό Πατριαρχείο, τό όποιο δέν μπορούσε νά προχωρήσει στη δημόσια καταδίκη του χωρίς νά προκαλέσει, άλλης τάξης, μεγαλύτερα προβλήματα. Μένει κανείς με τήν έντύπωση ότι τό πατριαρχικό σκεπτικό του 1831, όταν ένα έργο του Κοραή δέν άφορίστηκε, μόνο και μόνο γιατί θεωρήθηκε ότι δέν έπρεπε νά δοθεί «έπιβλαβεστέρα έπισημότης εις τας κενοφωνίας»⁹⁹, ίσχυε από τήν άρχή και έμπόδιζε τό Πατριαρχείο νά υπερβεί τό όριο τής έμμεσης, όχι έπώνυμης, άποδοκιμασίας. Η δυσπιστία τής Έκκλησίας είναι, πάντως, μόνιμη και ή άποδοκιμασία της εκφράζεται με τούς τρόπους που προσφέρονται σέ κάθε περίπτωση. Είναι χαρακτηριστικό, από τήν άποψη αυτή, ότι, τό 1832, ένας κληρικός δηλώνει με βεβαιότητα στους συνομιλητές του, στην Αθήνα, ότι τό Πατριαρχείο είχε άπαγορεύσει τήν ανάγνωση έργων του Κοραή¹⁰⁰. Δημόσια άπαγόρευση

98. Βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Άνέκδοτοι έπιστολαί*, δ.π., σ. 61.

99. Θ. Μ. Άριστοκλέους, *Κωνσταντίου Α' του από Σιναιίου, Βιογραφία και συγγραφαί έλάσσονες*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. 13.

100. «Extracts from the Journal of Mr. King at Athens», *The Missionary Herald*, τ. XXIX, Βοστόνη 1833, σ. 399. Ένα χρόνο άργότερα, τό Πατριαρχείο θά έμποδίσει τήν τέλεση μνημοσύνου του Κοραή στην Κωνσταντινούπολη· βλ. Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τό χρονικό και τά παρακόλουθα του θανάτου του Άδαμ. Κοραή (1833)*, Αθήνα (άνατ. από τόν συλλογικό τόμο *Σταθμοί πρός τή Νέα Έλληνική Κοινωνία*), 1965, σ. 184 κ. έξ.

δὲν ὑπῆρξε, τὸ σκεπτικὸ τῆς ὁμῶς κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα καὶ ἀπὸ πολὺ νωρὶς¹⁰¹.

Ὅταν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε καὶ ἡ φραστικὴ ἀπειλὴ πού ἀποδίδεται στὸν Ἰλαρίωνα, ὅτι θὰ «φέρει τὸν Κοραῆ σιδηροδέσμιοι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν», βρίσκεται μέσα στὰ ὄρια τοῦ πιθανοῦ. Καὶ πάλι, ὁμῶς, σημασία δὲν ἔχουν οἱ λέξεις πού ἐνδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν, ὅσο τὸ κλίμα πού περιγράφεται μὲ αὐτὲς τὶς διατυπώσεις. Ἔτσι, ἂν καὶ λιγότερο ἐντυπωσιακό, πιὸ σημαντικό πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ συμπέρασμα πού συνάγει ὁ Πίκκολος ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἱστορία: ὅταν ὁ Κοραῆς, «τὸν ὁποῖον μῆτε ὁ Σουλτάνος ἤμπορεῖ νὰ ἐγγίση», ἀπειλεῖται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ εὐκόλα νὰ φανταστεῖ κανεὶς τί περιμένει «τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα»¹⁰². Ὅσα συμβαίνουν, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, στὰ ἑλλαδικὰ κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ, φανερώνουν πῶς οἱ φόβοι τοῦ Πίκκολου δὲν εἶταν ἀβάσιμοι.

Ὁ κύκλος τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὶς ὁποῖες μᾶς πληροφοροῦν τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ν. Πίκκολου καὶ τοῦ Σ. Π., μπορεῖ νὰ κλείσει ἐδῶ. Ἀφορισμοί, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, σχέδια δολοφονιῶν, καταδόσεις στοὺς Τούρκους: ὅλα αὐτά, πραγματικὰ περιστατικά, ἀνεξακρίβωτες φήμες, ὑπερβολές, συνθέτουν ἓνα ἐνιαῖο σύνολο πού ἀποδίδει ταυτόχρονα καὶ πλευρὲς τῆς πατριαρχικῆς πολιτικῆς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλήφθηκαν τὴν πολιτικὴ αὐτὴ οἱ ἀντίπαλοί της.

101. Πβ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰώνα», *Διήμερο Κοραῆ 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984, σ. 192 κ. ἐξ.

102. Βλ. ἐδῶ, σ. 24.

Δὲν χρειάζοταν περισσότερα πράγματα γιὰ νὰ προχωρήσουν οἱ προοδευτικοὶ διανοούμενοι στὸν παραλληλισμὸ μὲ τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση. « Ἐγὼ ἀδελφεῖ στοχάζομαι ὅτι αὐτοὶ οἱ ἅγιοι τύραννοι ἐπιθυμοῦσι νὰ καταστήσωσι ἐνταῦθα τὸ ποτὲ Ἰσπανικὸν ἱερὸν Κριτήριον», ἔγραφε ἓνας Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1820¹⁰³. Ὁ Νικόλαος Πύκαλος, τὴν ἴδια ἐποχὴ, θὰ μιλήσει γιὰ inquisition, ἰγκυσιτορες καὶ πυρὲς ἰγκυσιτόρων. Σὲ ἀνώνυμο διάλογό του, δημοσιευμένο στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1821, ὁ Κοραῆς γράφει ὅτι ὁ Θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, δηλαδὴ ὁ Ἰλαρίων, «φοβερίζει, νὰ ἀναστήσῃ εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ σήμερον κατασκαμμένον εἰς ὄλην τὴν Εὐρώπην Κριτήριον τῆς Ἱερᾶς ἐξετάσεως, καὶ νὰ θρονισθῇ εἰς αὐτὸ κριτῆς καὶ κολαστῆς αὐτεξούσιος τῶν μὴ φρονούντων ὅσα φρονεῖ καὶ συλλογίζεται ἢ χρησιμοδοτικὴ του κεφαλῆ»¹⁰⁴. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1822, ὁ Στέφανος Κανέλλος ἐπανερχεται στὰ θέματα αὐτὰ καὶ τὰ τοποθετεῖ σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ: ἀφοῦ πρῶτα παρατηρήσει ὅτι «εἰς αὐτοὺς τοὺς τελευταίους χρόνους οἱ ἀρχιερεῖς μας ὄχι μόνον δὲν ὠφέλησαν, ἀλλὰ καὶ ἐβλάψαν πολὺ», καὶ ὅτι «ἀντὶ νὰ ζητήσουν νὰ βαδίζουσι παραλλήλως μὲ τὸ ἔθνος, ἔμεναν εἰς τὰ αὐτά, κ' ἐπροσπαθοῦσαν ὄχι μόνον νὰ ἐμποδίσουν τὴν προόδουσιν τοῦ ὅλου ἔθνους, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ βιάσουν νὰ ὀπισθοδρομήσῃ», ἀναφέρεται στὸ κάψιμο τῶν Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος, γιὰ νὰ συμπληρώσει: «καὶ δὲν εὐχαριστήθησαν ἕως ἐδῶ, ἀλλ' εἶχον σκοπὸν νὰ συστήσουν ἓν εἶδος Censure καὶ Inquisition ἐναντίον ὅλων τῶν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων βιβλίων, ἂν δὲν τοὺς ἐμπόδιζον 2-3 φαναριῶται ἰσχυροί,

103. π. Μέλισσα, τ. Γ', 1821, σ. 315.

104. « Ἀθανασίου καὶ Νικολάου Διάλογος», Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1821, σ. 20 (σχολιασμένη ἔκδοσις τοῦ διαλόγου ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Τρεῖς διάλογοι, Ἀθήνα 1960, σ. 37-57).

πεπειραμένοι και φιλόκαλοι»¹⁰⁵. Για μιὰ ἀκόμη φορά, οἱ ἀντιθετικές πιέσεις πού ἀσχοῦν στό Πατριαρχεῖο οἱ ἰσχυρές κοινωνικές ομάδες τῆς Κωνσταντινούπολης, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπέτρεψαν, ἐκείνη τῇ στιγμή, νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ πατριαρχική πολιτική μὲ ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ πληρότητα.

Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα χρειάζεται νὰ σημειωθοῦν, σύντομα ἔστω, καὶ τὰ ἀποτελέσματα πού εἶχε ἡ πολιτική τοῦ Πατριαρχείου, ὅπως αὐτὴ διατυπώθηκε στὴν Ἐγκυκλίω τοῦ Μαρτίου 1819, προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθοῦν τὰ ὀλιγάριθμα ὀργανωμένα κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ πού εἶχαν κατορθώσει νὰ ριζώσουν στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές. Τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης εἶχε διαλυθεῖ, βίαια, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1819, καὶ ἡ διάλυσή του θεωρήθηκε, ἀπὸ τοὺς συγχρόνους, ἔργο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ συνέπεια τῆς πατριαρχικῆς Ἐγκυκλίου τοῦ 1819¹⁰⁶. Τὸν ἐπόμενο χρόνο δυσκολίες ἀντιμετώπισε ἡ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν: οἱ διευθυντές της, ὁ Θεόφιλος Καίρης καὶ ὁ Γρηγόριος Σαράφης, πολὺ προσεκτικοί, πάντα, στὶς ἐνέργειές τους, ἀπὸ τὸν φόβο τῶν προλήψεων καὶ τῶν ἀντιφρονούντων, κινδύνεψαν ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ σχολεῖο· ὁ Σαράφης, μάλιστα, ἀναγκάστηκε νὰ πάει, γιὰ ἓνα διάστημα,

105. K. Iken, *Leukothea*, τ. Α', Λειψία 1825, σ. 9 (=Α. Δημητρακόπουλος, *Ἐπανορθώσεις*, δ.π., σ. 51). Γιὰ μιὰ γαλλικὴ μετάφραση μεγάλων ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Στ. Κανέλλου πρὸς τὸν Iken στὸ π. *Bibliothèque Universelle*, τ. 32, Γενεύη 1826, σ. 34-52, 149-169, ὅπου (σ. 41) καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας, πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 1985, σ. 482. Πιὸ κατηγορηματικὴ εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Κούμα στὶς *Ἱστορίες* του σημειώνεται ἐδῶ, στή σ. 57.

106. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν γεγονότων τῆς Σμύρνης, βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμὸς. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, μετάφραση Ἰωάννας Πετροπούλου, Ἀθήνα 1986.

στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε κληθεί από την Έκκλησία¹⁰⁷. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ Πατριάρχης ἀπαγορεύει τὴν εἴσοδο τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁰⁸. Ἀντίστοιχα φαινόμενα σημειώνονται στὴ Μυτιλήνη, μὲ τὸν Βενιαμὴν Λέσβιο, ὅπου ὑπῆρξε καὶ κάποιος ἀφορισμός¹⁰⁹, καὶ ἀργότερα στὴ Σμύρνη, ὅταν ὁ Κούμας θέλησε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου¹¹⁰. Τέλη τοῦ 1820 ἀρχισε νὰ κλονίζεται τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου: μιὰ προσεκτικότερη χρονολόγηση τῶν ὄσων συνέβησαν ἐκεῖ, δείχνει ὅτι, τελικὰ, τὸ κοραϊκὸ Γυμνάσιο ἔκλεισε ὄχι ἐξ αἰτίας τῆς Ἐπανάστασης, ὅπως θεωρεῖται συνήθως, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας προγενέστερων ἀντιδράσεων καὶ μέτρων ποὺ εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Πατριαρχεῖο. Μιὰ, ἀθησαύριστη νομίζω, πληροφορία, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἀρχιδιδάσκαλο τῆς Χίου Νεόφυτο Βάμβα, ἀναφέρει ὅτι τὴν ἀνοίξη τοῦ 1820, τὸ πρόγραμμα τῆς Σχολῆς εἶχε ἀποδοκιμαστεῖ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς πατριαρχικῆς Συνόδου, ἣ ὅποια, ὡστόσο, δὲν τόλμησε νὰ καταδικάσει δημόσια ἕνα «Πανεπιστήμιο» ποὺ λειτουργοῦσε μὲ τὴν ἀνοχή τῶν Τούρκων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προτίμησε νὰ ἀντιταχθεῖ μυστικὰ στὴν ἀνάπτυξή του¹¹¹. Ἡ συνέχεια ἔδειξε ὅτι καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς μπορούσε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικός.

107. Τὰ διάσπαρτα στοιχεία γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχουν ἀκόμα ὀργανωθεῖ. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση βλ. Α. Μοσχίδης, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείουσεως», π. *Νέα Ζωή*, τ. Γ', 1906, σ. 480.

108. Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, τ. Α', Παρίσι 1893, σ. 192.

109. *Μέλισσα*, τ. Γ', 1821, σ. 305.

110. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, τ. Α', 1871, 'Αθήνα σ. λα'.

111. Αὐτὰ τὰ ἀνακοινώνει ὁ Βάμβας, τὸν Μάιο τοῦ 1820, στὸν Marcellus, ὁ ὅποιος τὰ ἀπομνημονεύει στὰ *Souvenirs de l'Orient*, ὁ.π., σ. 191-192. Βλ. καὶ Φίλιππος Ἡλιού, «Τὸ τέλος τοῦ Γυμνασίου τῆς Χίου», *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος»* (1983), τ. Β' (ὑπὸ ἔκδοσιν).

Κορύφωση τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος «περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων» ποὺ συνήλθε στὴν ἔδρα τοῦ πατριαρχείου, στὶς 23 ἢ 27 Μαρτίου 1821¹¹²: στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχαν ἤδη ἀρχίσει οἱ συλλήψεις καὶ οἱ σφαγὲς χριστιανῶν, ποὺ ἀκολούθησαν τὴν εἰδηση γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ Ὑψηλάντη στὶς παραδουνάβειες ἡγεμονίες, ἀλλὰ δὲν εἶχαν φτάσει, ἀκόμη, οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴν ἐπανάσταση στὴν Πελοπόννησο. Φαίνεται πῶς, στὸ σύντομο διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στὶς δύο «εἰδήσεις», ἓνα τμῆμα τῶν ἡγετικῶν ομάδων τῆς Πόλης θεώρησε τὴν κρίση προσωρινὴ καὶ περιορισμένη, καὶ καθόρισε ἀνάλογα τὴ στάση του καὶ τὴν συμπεριφορὰ του¹¹³. Ὁ αὐστηρὸς ἀφορισμὸς τῆς «ἀποστασίας» τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη ἀπὸ τὸν πατριάρχη (11 Μαρτίου 1821), φαίνεται πῶς θεωρήθηκε, καὶ αὐτός, ἐπαρκὲς ἐχέγγυο γιὰ τὴν προστασία τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, τουλάχιστον στὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας.

Οἱ συντηρητικότεροι κύκλοι τοῦ πατριαρχείου νόμισαν πῶς εἶχαν μιὰ καινούρια δυνατότητα, εὐνοημένοι καὶ ἀπὸ τὴ νέα συγκυρία, νὰ ἐνισχύσουν τὴ θέση τους καὶ νὰ καταφέρουν τὸ τελικὸ πλῆγμα ἐναντίον τῶν προοδευτικῶν λογίων, τοὺς ὁποίους μποροῦν, τώρα, νὰ κατηγορήσουν πειστικότερα καὶ ὡς «πρωτίστους» τῶν «καρμπονάρηδων», δηλαδὴ τῶν ὑπαιτίων τῆς «ἀποστασίας», τῆς ἐπανάστασης¹¹⁴: «καὶ λόγος κοινὸς ἐν τε Κωνσταντινουπόλει καὶ Σμύρνη τοὺς λογίους εἶναι τὸ πρῶτον αἴτιον τῶν δεινῶν», θὰ γράψει τὸν Ἰούλιο τοῦ 1821, στὸν Fr.

112. Κώστας Λάππας, «Πατριαρχικὴ Σύνοδος “περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων” τὸν Μάρτιο τοῦ 1821. Μιὰ μαρτυρία τοῦ Κων. Οἰκονόμου», π. *Μνήμων*, τ. 11, Ἀθήνα 1987, σ. 123-153.

113. Πβ. Κώστας Λάππας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 130-131.

114. Κώστας Λάππας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 125.

Thiersh, ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας¹¹⁵. «Ὁ ἀχρεῖος Ἰλαρίων ὁ Σιναΐτης», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, τὸ 1821, γι αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς ἐνέργειες του, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, πού εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστώσει ἀπὸ κοντὰ τὶς πράξεις του καὶ τὰ λεγόμενα του, πρωτοστατεῖ καὶ πάλι: αὐτὸς «ἦτον ὁ Κήρυξ», «ἔξαρνος τῶν πάντων γινόμενος»¹¹⁶.

Ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος τοῦ Μαρτίου συγκλήθηκε γιὰ νὰ θεσπίσει τὴν κατάργηση, τὴν «καθαίρεση», τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων πού διδάσκονταν στὶς σχολὲς ὅπου ἐπικρατοῦσε τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ: τὰ φιλοσοφικὰ «δὲν συμφέρουν», φέρεται νὰ δηλώνει στὴ σύνοδο ὁ πατριάρχης Γρηγόριος¹¹⁷, ἐκφράζοντας, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, τὸ πνεῦμα τῆς ἐγκυκλίου τοῦ 1819, συνδυασμένο, ἴσως, τώρα, καὶ μὲ τὶς ἀνησυχίες πού δημιουργοῦσε ὁ φόβος τῶν πιθανῶν τουρκικῶν ἀντιδράσεων. Ἡ σύνοδος τοῦ Μαρτίου ἔχει καὶ ἓναν ἀκόμη, εἰδικότερο, σκοπὸ: νὰ τιμωρήσει παραδειγματικὰ τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα ὁ ὁποῖος, στὴ Σμύρνη, προσπαθοῦσε, τοὺς τελευταίους μῆνες, νὰ ἀνατρέψει τὶς καταστάσεις πού εἶχαν διαμορφωθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴ βίαιη

115. Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Ἀνθίμου Γαζή καὶ Κωνσταντῖνου Κούμα πρὸς τὸν Friedrich Thiersch», π. *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. Ζ'-Η', Ἀθήνα 1959, σ. 341 (= Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, *Κοραῆς, Κούμας, Κάλβος*, Ἀθήνα 1967, σ. 92). Χρησιμοποιοῦ τὴν ὀρθότερη ἀνάγνωση τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Κώστα Λάππα, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 142

116. Κ. Λάππας, δ.π., σ. 125. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος παραδίδει καὶ ὅτι ὁ ἴδιος, σὲ προσωπικὴ τους συνάντηση, τὸν Μάρτιο τοῦ 1821, «κατεφόρτωσε» τὸν Ἰλαρίωνα «μὲ τοὺς δριμυτάτους ἐλέγχους» γιὰ τὴ στάση του αὐτῆ (Κ. Λάππας, αὐτ., καὶ σ. 136₃₂). Γιὰ τὶς σχέσεις Κ. Οἰκονόμου - Ἰλαρίωνα συναίτη βλ. τώρα Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Ἡ ἀνάμειξις τοῦ Κων. Οἰκονόμου εἰς τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν*, Ἀθήνα 1979 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. Θεολογία).

117. Κώστας Λάππας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 125, 138.

κατάλυση τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου καὶ τὸν κατατρεγμὸ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου¹¹⁸. Ὁ Κούμας κατηγορεῖται, αὐτὴ τῇ φορᾷ ὅτι διασπείρει «ἀποστατικά φρονήματα»¹¹⁹. Στὴ διάρκεια τῆς συνόδου, ἐπίσης, δύο σημαντικὰ μέλη τῆς, οἱ μητροπολίτες Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, καὶ Χαλκηδόνος Γεράσιμος, ἐκστόμισαν αὖβρεις», «κατὰ Κοραῆ καὶ τῶν ὀπαδῶν του», προκαλώντας τὴν ὀργισμένη ἀντίδραση τοῦ παρευρισκόμενου Κ. Οἰκονόμου¹²⁰. Τότε ἀποφασίστηκε καὶ ἡ ἀποστολὴ πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων πρὸς τὰ διέτασαν τοὺς ὑποπτοὺς καὶ γιὰ τὰ νεωτερικὰ τοὺς φρονήματα διδασκάλους — τὸν Νεόφυτο Βάμβρα, τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο, τὸν Θεόφιλο Καΐρη, τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα — νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὰ σχολεῖα καὶ τίς πόλεις ὅπου δίδασκαν¹²¹, πρᾶγμα πρὸς ἰσοδυναμοῦσε καὶ μὲ τὴν «κατάπαυσιν» τῆς λειτουργίας τῶν «δημοσίων σχολείων»¹²². Μιὰ πολιτικὴ πρὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐφαρμόζεται, μὲ συνεπῆ συνέχεια, ἀπὸ τὸ 1819¹²³, δύο χρόνια

118. Πβ. Φ. Ἡλιοῦ, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός*, δ.π., σ. 35-36· Κ. Λάμπας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 143-144.

119. Κ. Λάμπας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 125.

120. «Μὴ δυνηθεὶς νὰ ὑποφέρω τοῦ μακαρίτου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ ἀναξίως ζώντος Χαλκηδόνος τὰς κατὰ Κοραῆ καὶ τῶν ὀπαδῶν του ὕβρεις!!, ἐξέβρασα χολήν. Ἐλάλησα τόσα, καὶ τοιαῦτα, ὥστε ὁ μακαρίτης ὁ Πατριάρχης [Γρηγόριος] καὶ ἄκων καὶ ἐκὼν στραφεὶς ἤλεγξε τοὺς Ἀρχιερεῖς. ...», πληροφορεῖ ὁ Κ. Οἰκονόμος τὸν ἀδελφὸ τοῦ Στέφανο, τὸν Σεπτέμβριο 1821· βλ. Κ. Λάμπας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 125 (πβ. καὶ σ. 138).

121. Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, *Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί*, δ.π., σ. 341-342 (= Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, *Κοραῆς, Κούμας, Κάλβος*, δ.π., σ. 92)· Κ. Λάμπας, *Πατριαρχικὴ Σύνοδος*, δ.π., σ. 142, κ.ἀ.· Φ. Ἡλιοῦ, *Τὸ τέλος τοῦ Γυμνασίου τῆς Χίου*, δ.π.

122. Πβ. Φ. Ἡλιοῦ, *Τὸ τέλος τοῦ Γυμνασίου τῆς Χίου*, δ.π.

123. Σὲ διαφορετικὴ προοπτικὴ, πρὸς ἀποδίδει, ὁμως, τίς πραγματικότητες στὶς ὁποῖες ἀναφερόμαστε ἐδῶ, ὁ Νεόφυτος Δούκας γράφει, ἤδη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1819: «ἀλλὰ τίς δὲν βλέπει τὰ ἐνδοξότερα τῶν σχολείων τὰ μὲν ἤδη ἀνατρέπεντα, τὸ ἐν Βυζαντίῳ, τὰ ἐν Βουκουρεστίῳ, τὸ ἐν Σμύρνη· τὰ δὲ σαλευόμενα.

πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, βρίσκει, ἔτσι, τὴν ὁλοκλήρωσή της, λίγες ἡμέρες πρὶν φτάσουν στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξέγερση ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει στὶς ἐλληνικές περιοχές. Τὰ μέτρα ποὺ τὸ πατριαρχεῖο θεώρησε ὅτι ἔπρεπε νὰ λάβει (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1821) γιὰ νὰ προφυλάξει τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ τὶς περιορισμένες, ἀκόμη, ἀντιδράσεις τῶν Τούρκων, ὕστερα ἀπὸ τὴν «ἀποστασία» τοῦ Ὑψηλάντη στὴ Μολδοβλαχία, λειτούργησαν καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐκκαθάρισης τῶν παλαιῶν καὶ παγίων λογαριασμῶν μὲ τὸ διαφωτιστικὸ κίνημα.

Μέσα στὶς συνθήκες ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ, ἡ θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τῆς πατριαρχικῆς ἐξόρμησης τῶν ἐτῶν 1819-1821 εἶταν δύσκολο νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὶς περιοχὲς ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Πατριαρχείου. Ἐκεῖ ἐπικρατοῦσε «φόβος καὶ τρόμος», καὶ ἡ ἀναδίπλωση τῶν δυνάμεων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἐμφανής. Ἡ ἀντίσταση καὶ ἡ ἀντεπίθεση προῆλθε, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ἀπὸ διανοούμεενους ποὺ ζοῦσαν σὲ περιοχὲς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο δὲν εἶχε δυνατότητες ἀμεσης διοικητικῆς παρέμβασης. Προῆλθε, ἰδίως, ἀπὸ τὸν Κοραῆ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του, ἐναντίον τῶν ὁποίων, ἄλλωστε, στρεφόταν, κατὰ κύριο λόγο, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίθεση καὶ ἀποδοκιμασία. Στὰ χρόνια 1819-1821 πολλαπλασιάζονται τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα καὶ ὁ τόνος τους διαρκῶς ἀνεβαίνει: «ἡ σημερινὴ κατάστασις τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν κλήρου εἶναι ἀθλιωτάτη καὶ [...] κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει περισσότεροι ἀρχιερεῖς ζῶσιν ὡς ἀληθεῖς δεσπότες, ὡς ἀγριοὶ λύκοι καὶ οὐχὶ ὡς ἀληθεῖς ποιμέ-

ὡσπερ ἀνερμάτιστον πλοῖον;» βλ. «Τοῖς ἐλλογίμων τῶν νέων Ἑλλήνων Νεόφυτος Δούκας εὐ πράττειν», π. *Μέλισσα*, τ. Β', 1820, σ. 234. Πβ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, εἰσαγωγή στὴ φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση τῆς *Μέλισσας*, Ἀθήνα, ΕΛΙΑ, 1984. σ. κς'.

νες», δημοσιεύει ἡ *Μέλισσα* στὰ 1821¹²⁴. Ἀντίστοιχα γράφει ὁ Κοραῆς. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ δὲν περιορίζεται, πιά, μόνο στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἱερωμένων· προχωρεῖ, τώρα, πολὺ περισσότερο, σὲ θέματα ποὺ ἀγγίζουν τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τοῦ κλήρου: ὠριμάζει ἡ ἰδέα ὅτι οἱ κοσμικὲς ἀρμοδιότητες πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ περιορισθεῖ μόνο «εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν». Ἡ βαναυσότητα μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώθηκε ἡ νέα πατριαρχικὴ πολιτικὴ, ὀδήγησε σὲ ἀντίστοιχη βιαιότητα ἐκείνους ποὺ εἶταν σὲ θέση νὰ τῆς ἀντιπαραταχθοῦν. Ἔτσι, οἱ συντάκτες τῆς *Μέλισσας* δὲν θὰ διστάσουν, τὴν ὥρα ποὺ ἄρχιζε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, νὰ προκηρύξουν διαγωνισμό, μὲ θέμα: «Ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ κακὰ, ὅσα προξένησαν καὶ ἔτι προξενοῦσιν εἰς τὸ δυστυχὲς ἡμῶν γένος οἱ περισσότεροὶ τῶν ἀρχιερέων, ἀπὸ Φωτίου τοῦ πατριάρχου μέχρι σήμερον; Ποῖοι δὲ ὑπάρχουσιν οἱ κύριοι τρόποι, δι' ὧν εἶναι δυνατόν νὰ καταργηθῇ ὁ πανωλέθριος καὶ φρικτὸς δεσποτισμὸς τῶν ἀναξίων διαδόχων τοῦ φιλανθρώπου Ἰησοῦ καὶ σωτῆρος;»¹²⁵.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, ἡ σάτιρα τοῦ Ν. Πίκοιλου καὶ ἡ ὀξύτητα τῶν διατυπώσεών της, δὲν ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Ἐντάσσεται, κανονικά, σὲ ἓνα σύνολο κειμένων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς στιγμὲς τῆς ἀντικληρικῆς του ἔξαρσης, ἀποδύονταν στὴν τελευταία μεγάλη ἰδεολογικὴ σύγκρουση τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Στὴ σκιά τοῦ Κοραῆ, δοκιμασμένος πιά λόγιος καὶ λογοτέχνης, ὁ Πίκοιλος πλουτίζει τὴν σχετικὴ φιλολογία μὲ ἓνα κείμενο ζωντανό, μαχητικό, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ διαλογικὴ δομὴ συνδέει τὴ σάτιρα τοῦ 1820 μὲ τὴν προγενέστερη, δόκιμη, θη-

124. τ. Γ', σ. 314.

125. *Μέλισσα*, τ. Γ', 1821, σ. 337-338.

τεία του συγγραφέα στο νεοελληνικό θέατρο¹²⁶. Έχει, έτσι, την ευκαιρία να διατυπώσει, με σαφήνεια, ένα από τα μείζοντα αίτήματα που αντιπαράθεταν οι νεωτερικές τάσεις στον θρησκευτικό δογματισμό, το αίτημα της ελευθερίας του λόγου και της σκέψης: «το δικαίωμα να φρονή», κανείς, «όπως θέλει, διατι να μην τὸ ἔχουν ὄλοι;»¹²⁷, ἀναρωτιέται ὁ Πίκκολος. Ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία δὲν φαίνεται νὰ εἶταν ἔτοιμη, ἀκόμη, γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ θετικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Οἱ παραδοσιακὲς ἀδράνειες, συνεπικουρούμενες ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία τῆς Ἐκκλησίας, εἶταν σὲ θέση νὰ περιθωριοποιοῦν τὰ ἀνανεωτικὰ κινήματα.

«Τύφλωσον Κύριε τὸν λαὸν σου», σατιρίζει ὁ Πίκκολος ὅτι θὰ εἶναι ὁ ὕμνος τὸν ὁποῖο θὰ ἐπιβάλλει στὴν ἐπαρχία του ὁ Ἰλαρίων, ὅταν «ιερατεύσῃ». Δὲν εἶναι μόνο ἡ ὑπερβολὴ τοῦ σατιρικοῦ λόγου ποὺ ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν διατύπωση. Εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κόσμον τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅτι ἡ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται στὴν ἀμάθεια, τὴν «τυφλότητα» τοῦ λαοῦ («διὰ νὰ τιμᾶται ἐνταυτῶ καὶ νὰ ὀρίξῃ χωρὶς δυσκολίαν», γράφει ὁ Ἀνώνυμος τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*, τὸ Ἱερατεῖον «ἐκατάλαβεν ὅτι ἀναγκαῖον ἦτον πρότερον νὰ τυφλώσῃ τὸν λαὸν μὲ τὴν ἀμάθειαν διὰ νὰ στερεώσῃ καλλίτερα τὸν σκοπὸν του»¹²⁸)· καὶ ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ κατατρεγμὸς τῶν νεωτεριστῶν καὶ τῆς παιδείας ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες «φωτίζουσαι τὸν νοῦν τοῦ λαοῦ, τὸν ἐλευθερώνουν

126. Πβ. Δ. Σπάθης, «Ὁ "Φιλοκτήτης" τοῦ Σοφοκλῆ διασκευασμένος ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίκκολο», π. Ὁ Ἐρανοστής, τ. ΙΕ', 1978/1979, σ. 265 ἐξ. (τώρα: Δημήτρης Σπάθης, *Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ νεοελληνικὸ θέατρο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 144-198).

127. Βλ. ἐδῶ, σ. 23.

128. Ἀνωνόμου τοῦ Ἑλληνοῦ, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι Λόγος Περί Ἐλευθερίας*, 1806, σ. 106-107

ἀπὸ τὰς δεισιδαιμονίας, καὶ ἀκολούθως ἀπὸ τὸν ζυγὸν ἐκείνων, εἰς ὅσους οἱ δεισιδαιμονίαι ἔγιναν ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ μεταλλεῖα ἀνεξάντλητα». Αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Κοραῆς, στὰ 1820 ἀκριβῶς, σὲ ἓνα ἀνώνυμο ἔργο του, ποῦ συντάχθηκε καὶ τυπώθηκε μέσα στὴ φωτιὰ τῆς ιδεολογικῆς διαμάχης¹²⁹. Στὸ ἴδιο ἔργο θὰ γράφει ὅτι χρέος τοῦ φιλοσόφου, ὅποιοι κι ἂν εἶναι οἱ κίνδυνοι ποῦ θὰ διατρέξει ἀπὸ ὅσους «φοβερίζουν» τοὺς φίλους τῆς φιλοσοφίας «μὲ δεσμὰ, μὲ μάλιστα, μὲ μάχαιρα», χρέος τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ «μὴν ἀποκάμῃ νὰ φωτίζει ὅσον δύναται τὸν ἀπαίδευτον ὄχλον ἐπὶ τοῦ ὁποίου μόνον τὴν τυφλότητα ἐποικοδομεῖται καὶ στηρίζεται τὸ κράτος τῶν Φαρισαίων»¹³⁰.

129. Συμβουλή τριῶν Ἐπισκόπων, 1820, σ. ΧΙ. Τὸ βιβλίο τυπώθηκε στὸ Παρίσι, ἀλλὰ ὁ Κοραῆς, γιὰ νὰ ἐνισχυσε τὴν ἀνωνυμία του, ἔβαλε στὴν προμετωπίδα τὴν ἐνδειξη: London. Printed for W. Truthlover («Truthlover, δηλαδή ὁ Φιλαλήθης, ὁ ἄνθρωπος ποῦ ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθεια» βλ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ὁ Μισοσπύνηρος, Ἀθήνα 1955 [ἀνατ. ἀπὸ τὸν Ἐρανον εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν, 1965], σ. 202). Ὁ Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς, Ἀθήνα 1966, σ. 123, σημειώνει ὅτι «εἶχε γίνει σκέψις περὶ ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης» τῆς Συμβουλῆς. Δὲν μπόρεσα νὰ διασταυρώσω τὴν πληροφορία αὐτή.

130. Συμβουλή, ὁ.π., σ. ΧΙ. Στὸ ἴδιο ἔργο ὁ Κοραῆς θὰ σημειώσει (σ. 49) ὅτι τὰ ἔργα «τῶν λαοπλάνων» ποῦ ἐξαπατοῦν τὸν «ἀνόητον ὄχλον», ἐκμεταλλεζόμενοι τῇ δεισιδαιμονία του, «προχωροῦν ἀναλόγως μὲ τὴν προχώρησιν τῆς τυφλότητος τοῦ λαοῦ».

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἄβράμιος** πατριάρχης Ἱεροσολύμων 67
Ἄγαθόφρων Λακεδαιμόνιος (ψευδώνυμο τοῦ Κ. Νικολόπουλου) 54
Ἀθανάσιος Πάριος 23, 36
 ἀθετα, ἄθεοι 26, 52
Ἀθήνα 68
Ἀθηνᾶ 33
Ἄλῃ πασᾶς 9
 ἀλληλοδιδασκτική μέθοδος 57, 65, 72
 ἀλλογενεῖς 25, 37
 ἀμάθεια 11, 14, 15, 19, 39, 78
Ἄνθιμος μητροπολίτης Σμύρνης 65
 ἀντικληρικά κείμενα 10, 31, 77
 ἀντιφιλόσοφοι 12, 14
 ἀπανταχοῦσα τοῦ 1820· βλ. τοῖς ἀπανταχοῦ εὕρισκομένοις ὁμογενέσιν ---
 ἀποστασία 73, 76
 ἀρετή 15
Ἄριστειδης 33
Ἄριστοτέλης 42
 ἀρχαῖα ὀνόματα 47, 48· βλ. καὶ ὀνοματοθεσία
 ἀρχαῖοι· βλ. Ἕλληνες· πρόγονοι
 ἀρχιερεῖς 24, 60, 66, 76, 77
Ἄρχιμῆδης 47
Ἀσία 34
 ἀφορισμοὶ 8, 9, 42, 61, 68, 69, 71, 72
Β 22, 35, 36· πβ. **Βογορίδης** Ἀθ.
Βάμβας Νεόφυτος 63, 64, 72, 75
Βαρβάκης 50
Βαρθόλδης (Bartholdy) 15, 30, 39, 40
Βενετία 51
Βενιαμὴν Λέσβιος 72, 75
 βιβλία 21, 29, 30, 31, 48, 50, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 70· παράδοση στὴν πυρὰ 34, 42, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 69· βλ. καὶ λογοκρισία
Βιβλικὴ Ἑταιρεία 44
 βιβλιοπωλεῖα-βιβλιοπῶλες 29, 34, 56, 57, 58
Βίβλος, Ἁγία Γραφή 36, 45
Βιέννη 10, 51
Βλαχία 7, 29
Βογορίδης Ἀθανάσιος 35· βλ. καὶ Β. Βουκουρέστι 75
Βούλγαρης Εὐγένιος 50
Βυζάντιο-**Βυζάντιοι** (=Κωνσταντινούπολη-Κωνσταντινουπολίτες) 29, 33, 34, 70, 75
Bartholdy· βλ. **Βαρθόλδης**
Bentham J. 13
Bowring J. 13
Byron 37, 38
Γαζῆς Ἄνθιμος 50
Γάλλοι (δημοκρατία τῶν Γάλλων) 36
 γένος 25, 32, 39, 41, 49, 50, 59
Γεράσιμος μητροπολίτης Χαλκηδόνος 64, 75

Γερμανία 11, 60
Γεωργιάδης Ἀναστάσιος 50
Γλαράκης Ἀλέξανδρος 11
Γλαράκης Γεώργιος 10, 11, 19, 21, 24
Γότθοι 32
Γρακοὶ 26, 27
γραμματικὰ μαθήματα 46, 47, 65
Γρηγόριος Ε΄ πατριάρχης 7, [9], 29,
36, 44, 45, 47, 58, 60, [61], [62],
63, 64, 66, 67, 68, [72], 74· βλ.
καὶ κατιμερτζῆς· πλακουντοπώ-
λης
Γρηγόριος Θεολόγος 33
Γυμνάσιο τῆς Χίου 11, 63, 72· βλ. καὶ
Βάμβας Νεόφυτος· Χίος

Censure 70· βλ. καὶ λογοκρισία
Cousin Victor 13

Δάκες 32
δεισιδαιμονία 11, 14, 15, 19, 39, 79
Δεῦτε Ἕλληνες γενναῖοι 37
Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων 25, 36,
37
Δημοσθένης 54
Διαφωτισμός 8, 10, 11, 12, 14, 45, 49,
51, 54, 59, 62, 65, 69, 71, 74, 76,
77, 78· λογοτεχνία τοῦ Διαφωτι-
σμοῦ 11
δικαιοσύνη 60
Διομήδης 33
Δούκας Νεόφυτος 50, 75
δουλεία 22
δράξασθε παιδείας 33

Ἔθνος 34, 38
Ἐκκλησία 30, 46, 67· Ἐκκλησία τῆς
Κωνσταντινούπολης: βλ. Πατρι-
αρχεῖο
ἐλευθερία 19, 22, 23, 24, 25, 36, 55

Ἑλλάδα 14, 19, 24, 25, 50, 51, 54, 56
Ἕλληνες 9, 19, 25, 27, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 50, 51, 54, 61· ἀρχαῖοι 11,
17, 19

Ἑλληνικὴ Νομαρχία 78
ἐπιστήμες 46, 47
ἐπιστημονικὰ μαθήματα 47
Ἐρασμος 23
Ἐρμῆς ὁ Λόγιος 10, 11, 12, 13, 14,
15, 17, 19, 20, 23, 38, 52, 53, 69
Ἐρμογένης 23, 36
Εὐαγγέλιο 33
εὐνομία 19
Εὐρώπη 14, 23, 41, 50, 69, 70· Δυτι-
κὴ 8, 11· φωτισμένη 14, 68

Fauriel 13

Gail 17, 30, 39, 40
Guerier de Dumast A.P.F. 20

Z.Ψ.Z. 54, 55, 56
Ζωσιμάδες 50

Ἰθθ 48

Hase K. B. 20

Θεολογία 47, 65
Θεοτόκης Νικηφόρος 50
Θέων 23, 36
Θεραπεία 63
Θεσσαλονίκη 37
θρησκεία 29, 34

Ἰάσι 31
Ἰγκυσίτωρ, Ἰγκυσίτορες 29, 30, 39, 70
Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλα-
χίας 65

ιερατείο 43, 59, 60, 77, 78
'Ιερή 'Εξέταση, 'Ιερὸν Κριτήριον 43,
58, 70· βλ. καὶ Inquisition
ιεροεξεταστής· βλ. ἰγκυσίτωρ
'Ιερὴ Συμμαχία 8
'Ἰησοῦτες 30
'Ἰαρίων σιναιτης (καὶ Κ[ύριος]
'Ἰ[λαρίων]) 7, 9, 20, 21, 22, 23,
[24], 25, [26], 27, 29, 30, 31, 32,
33, 34 [35], 39, 40, 41, 42, 43, 44,
46, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 69, 70,
74, 78· βλ. καὶ 'Ἰπαρίων· Μου-
λαρίων· ρυπαρίων
'Ἰλιάδα· βλ. Ὀμηρος
'Ἰπαρίων = 'Ἰαρίων σιναιτης 52, 65
ισότητα 36, 59
'Ἰσπανικὸν ἱερὸν κριτήριον 43· βλ. καὶ
'Ιερὴ 'Εξέταση
'Ἰταλία· ταραχές τοῦ 1820 9
'Ἰωσήφ μητροπ. Θεσσαλονίκης 75

Iken Karl 60

Inquisition 29, 59, 70· βλ. καὶ 'Ιερὴ
'Εξέταση
Institut de France 40

Journal Asiatique 20

Καينὴ Διαθήκη 40
Καίρης Θεόφιλος 71, 75
Καλλιμάχης 'Ἰωάννης 7, 29
Κανέλλος Στέφανος 22, 58, 60, 70, 71
Καπετὰν πασάς 34
Καπλάνης 50
καρμπονάρηδες 73
Καρτέσιος 41
κατιμερτζῆς = Γρηγόριος Ε' 64
καρεταρίες 46
Κιβωτός 63

κλήρος 29, 39, 48, 59, 76, 77· δεσπο-
τισμὸς τοῦ κλήρου 77
Κοδικαῖς Παναγιώτης 17, 27, 38, 39,
53, 60, 67· βλ. καὶ Χριστόφορος
Χριστιανοπολίτης
κοινὸν πνεῦμα 60
Κοκκινάκης Κωνσταντῖνος 37, 52
Κομμητᾶς Στέφανος 50
Κονδὸς Σπυρίδων 31
Κοραῆς 'Αδαμάντιος, Διαμαντῆς 7,
10, 14, 17, 21, 24, 25, [27], 29,
[30], 35, 38, 39, 42, 43, 45, 46, 50
(Διαμαντῆς), 52, 54, 56, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 75, 76, 77,
79
κοραϊκὸν κόμμα 48
κοραϊστὲς 53, 68
Κούμας Κωνσταντῖνος 40, 50, 57, 66,
72, 74, 75
Κυθωνίης 32, 51, 71
Κύπρος 34
Κύριλλος, πατριάρχης Κωνσταντι-
νουπόλεως 67
Κωνσταντᾶς Γρηγόριος 50
Κωνσταντινούπολη 8, 20, 21, 22, 23,
24, 26, 29, 30, 31, 34, 37, 39, 40,
41, 42, 43, 47, 48, 51, 52, 54, 55,
56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 68,
69, 70, 71, 72, 73, 74, 76· καπη-
λεῖα 36· λοταρίες φράγκικες 47·
σιναιτικὸ μετόχι 26, 40· βλ. καὶ
Βυζάντιο· Μπαλατᾶς
Κωνσταντῖος ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου
41, 42
Λαιοπλάνοι 79
Λευψία 51
Λογική 47
Λόγιος 'Ερμῆς· βλ. 'Ερμῆς ὁ Λόγιος
λογοκρισία 21, 31, 42, 44, 48, 52, 56,
57, 58, 69

λοταρίες φράγκικες, Κωνσταντινού-
πολη 47
λουθηροκαλβίνοι 44
Λύκειο 42

Μαθηματικά 47

Μακεδόνες 54
μανδαρίνος 33
Μαχμούτ Β' σουλτάνος 50
μετάφραση τῶν Γραφῶν 33, 40, 44,
45

Μέλισσα (π.) 31, 38, 46, 53, 54, 60,
63, 64, 77

μισόκαλοι 35

Μολδαβία 7, 29

Μολδοβλαχία 75

Μοσχόβοι 26

Μουλαρίων = Ἰλαρίων σιναίτης 29,
58

Μούσες 11, 49, 54

Μπαλατᾶς 32, 40

Μυτιλήνη 72

Μωάμεθ 26

Maltebrun 17, 30, 39

Marcellus 72

Νεύτων 41

νηστείες 47

Νικολόπουλος Κωνσταντίνος 13, 31,
31-35, 40, 53, 58, 62· βλ. και
Ἄγαθόφρων Λακεδαιμόνιος· Σα-
λαμίνιος

Νικούσιος Παναγιωτάκης 38

νόμοι 39, 55, 59

Ἄθωμανική Αὐτοκρατορία 9

Οἰκονόμος Κωνσταντίνος 50, 64, 65,
66, 73, 74, 75

Οἰκονόμος Στέφανος 75

Ἄλλανδία 60

Ὅμηρος 33· Ἰλιάδα (ἐκδόση Βολιο-
σία, Κοραῆ) 21, 30, 39

ὁμογενεῖς 32, 34, 50

ὀνοματοθεσία χριστιανική 48· βλ. και
ἀρχαῖα ὀνόματα

ὀρθόφρων 60

ὄχλος· ἀνόητος 79· ἀπαίδευτος 79

Παιδεία 29, 46, 49

Παλαιολόγος Γρηγόριος 13

Παπατρέχας 39

παρδαλή 33, 40

Πάριος Ἀθανάσιος· βλ. Ἀθανάσιος
Πάριος

Πάρις 9, 10, 11, 13, 17, 21, 22, 25,
35, 51, 52

Παρνασσός 37

Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως,
Οἰκουμενικὸ (καί: Ἐκκλησία τῆς
Κωνσταντινουπόλεως) 8, 9, 10, 20,
27, 42, 44, 46, 57, 59, 60, 61, 62,
67, 68, 69, 71, 72, 76· Σύνοδος
τοῦ Πατριαρχείου 30, 61, 71, 72,
73

πατριαρχική ἐγκύκλιος τοῦ 1798 (λο-
γοκρισία βιβλίων) 58

πατριαρχική ἐγκύκλιος τοῦ 1819
(Ἐπιπολάζει ἐνιαχοῦ) 41, 46, 47,
48, 49, 67, 71, 74, 75

πατριαρχική προσταγή τοῦ 1820 (λο-
γοκρισία τῶν βιβλίων) 29, 57, 58

πατριαρχική σύνοδος τοῦ Μαρτίου
1821 ἀπερὶ καθαιρέσεως τῶν φι-
λοσοφικῶν μαθημάτων 63, 65,
73, 74

Πατριαρχική Σχολή 41

Πατριαρχική Τυπογραφία 8, 23, 29,
32, 34, 36, 40, 43, 44, 46, 48, 49,
50, 51, 57

Παῦλος ἀπόστολος 33
Πελοπόννησος 73
Περδικάρης Μιχαῆλος 61
Πίζα 56
Πάικολος Νικόλαος Σάββα 7, 9, 10,
11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21,
22-30, 31, 35, 37, 38, 39, 40, 43,
45, 57, 58, 59, 61, 64, 67, 69, 70,
77, 78
πλακουτοπόλης = Γρηγόριος Ε' 64
Πλάτων 41
Πλάτων μητροπολίτης Χίου 63
Πλατωνο- Ἀριστοτελική πρόληψις
41
Πλήθων 41
Πολυχρονιάδης Κωνσταντίνος 56, 60,
64
Πόρτα (καί: Ὑψηλή Πύλη) 22, 23
Ποστολάκας Δ. 53
Πραϊδης Γεώργιος 55
πρόγονοι (ἀρχαῖοι) 11, 48

Ρήγας Βελεστινῆς 36, 37
ρητορικὴ 46
ρουπαρίων = Ἰλαρίων σιναιτης 30
Ρώτας Ἰάκωβος 64

Σαλαμίνιος = Νικολόπουλος Κ. 31, 40
Σαράφης Γρηγόριος 71
Σινᾶ, σιναιτες 34, 40
Σιναιτοῦ ἅγιος 34· βλ. Κωνσταντίνος
Σμύρνη 14, 15, 52, 65, 71, 72, 73, 74·
βλ. καὶ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο
Σούλι 9
Σουλτάνος 23, 24, 37, 50, 54, 56, 64,
69
Σουτζος Ἀλέξανδρος 7, 29
Σουτζος Μιχαῆλ 7, 29
Σ. Π. 22, 31-35, 40, 43, 45, 54, 57,
58, 61-62, 69

Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος 59, 60, 70
Σχολάριος Γεννάδιος 41, 42

Stojanov M. 20

Ταντούρια 34
ταρτουφισμὸς 52
τέχνες 78
*Τοῖς ἀπανταχοῦ εὑρισκομένοις ὁμογε-
νέσιν* --- (1820) 32, 40, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 54, 56
Τοῦρκοι 12, 24, [25, 26, 27], 36, 38,
54, 56, 64, 65, 69, 72, 76· βλ. καὶ
Σουλτάνος
τουρκόπιστος 30
τραγούδια ἐπαναστατικά 36
τυπογραφία 51, 52
τυπογραφία 49, 50, 54, 55, 56· βλ. καὶ
Πατριαρχικὴ Τυπογραφία
τυφλοί, τυφλῶν, τυφλότης, τύφλω-
σον 15, 30, 33, 55, 56, 78, 79

Tancoigen 17, 30, 39

The Classical Journal 13

Thiersch Fr. 74

Truthlover 79

Ὑποταγή 36

Ὑψηλάντης Ἀλέξανδρος 73, 76

Φαναριῶτες 70, 71

Φαρμακίδης Θεόκλητος 10, 13, 21,
30, 31

φιλοanthρωπία 60

φιλεπιστήμονες 41

Φιλήμων Ἰωάννης 8, 9, 10, 61

Φίλιππος τῆς Μακεδονίας 54

φιλόκαλοι 35, 38, 71

Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης 15,
52, 65, 71, 72, 75

- φιλοσοφία 42, 66· διώκτες της 66, 79
φιλοσοφικά μαθήματα 41, 63, 65, 72,
73, 74· βλ. και πατριαρχική σύνο-
δος τοῦ Μαρτίου 1821
φιλόσοφος 42
φοῦρνος (τοῦ Μποσταντζήμπαση) 25,
37
Φωκίων 33
φῶτα 15, 33, 39, 55
Φώτιος πατριάρχης 77
- Χαρτοπαίγνια** 34
Χημεία 65
Χίος 10, 11, 32, 37, 51, 63, 65, 72
Χριστιανική Ἀπολογία 36
Χριστιανοί 27, 33, 36
Χριστός 26, 33, 52· Ἰησοῦς 77
Χριστόφορος Χριστιανουπολίτης = Κο-
δρικᾶς Παν. 54

ΤΟ ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ ΤΟΥ
ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΗΛΙΟΥ ΜΕ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΤΟΥ
ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΒΛΑΧΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗ
ΚΕ ΣΤΗΝ «ΠΟΡΕΙΑ» ΜΑΤΡΟΜΙΧΑΛΗ 57
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 1500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΕΛΕΥΘΕ
ΡΟΥ ΝΙΡΒΑΝΑ 80 ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1988

